

European Union
European Social Fund

MINISTRY OF EDUCATION & RELIGIOUS AFFAIRS
MANAGING AUTHORITY

Co-financed by Greece and the European Union

ΔΡΑΣΗ ΑΡΙΣΤΕΙΑ

Ή ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΟΝ 20° ΑΙΩΝΑ: Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΓΙΑ
ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΕΚΜΟΝΤΕΡΝΙΣΜΟ΄ (κωδ. 2644)

Πελοποννησιακή τοπική ιστορία και ιστοριογραφία στον 20° αιώνα

Χρήστος Χρυσανθόπουλος

Εισαγωγή

Συνηθίζεται στις μελέτες που γράφονται σχετικά με τη μεθοδολογία της τοπικής ιστορίας να παρατίθεται ένα ορισμός του είδους. Ο ορισμός απαντάει στο ερώτημα: Τι είναι τοπική ιστορία, ποιοι είναι οι στόχοι και το περιεχόμενο της. Οι μελέτες αυτές έχουν κυρίως εκπαιδευτικό χαρακτήρα είτε για την τυπική και άτυπη εκπαίδευση, είτε δυνητικούς ερασιτέχνες ή επαγγελματίες ιστορικούς. Σε

αυτούς τους ορισμούς είναι δυνατό να εντοπίσουμε τα ερωτήματα που αποτελούν αφόρμηση για την παρούσα μελέτη του τοπικού ιστοριογραφικού είδους.

Η βασική λειτουργία της τοπικής ιστορίας είναι να ικανοποιήσει την περιέργεια ενός κοινού που επιθυμεί να γνωρίσει την ιστορία του χωριού του, της πόλης του, της περιοχής του. Πρέπει όμως παράλληλα να υπηρετεί και τη γενική ιστορία, που τρέφεται απ' όλο το υλικό που συγκεντρώνεται απ' αυτούς που ασχολούνται με την τοπική ιστορία. [...] Το αντικείμενο της τοπικής ιστορίας, ένα χωριό, μια μικρή περιοχή, είναι περιορισμένο.¹

Η τοπική ιστορία αποτελεί έναν τρόπο μελέτης του παρελθόντος, μία μέθοδο διερεύνησης του παρελθόντος διαπερνώντας το σύνολο των θεματικών περιοχών και των προσεγγίσεων της γενικής ιστορίας, η μέθοδος εστιάζει στον τόπο.²

Η τοπική ιστορία, από την άποψη των ερευνητικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων, δε διαφέρει από οποιαδήποτε άλλη ιστοριογραφική δραστηριότητα. Με τον όρο αυτό δηλώνεται απλώς ότι η έρευνα και η μελέτη της πραγματοποιείται σε τοπική κλίμακα· όλα αυτά βέβαια με την παρατήρηση ότι η μελέτη του τοπικού δεν μπορεί να κατανοηθεί, να περιγραφεί και να εξηγηθεί, χωρίς τη γνώση της ιστορίας του ευρύτερου χώρου. Το ενδιαφέρον της τοπικής ιστορίας εστιάζεται σε ένα μάλλον περιορισμένο χώρο αναφοράς και η προσοχή της στρέφεται κυρίως προς τις

---

¹ Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Νομού Εύβοιας, *Η τοπική ιστορία στο σχολείο. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις*, Χαλκίδα 1995, σ. 14.

² Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων, *Ενότητα Τοπική Ιστορία*, Αθήνα, χ.χ. σ. 39

μικρές κοινωνικές ομάδες. Είναι μια μικροϊστορία, που επιχειρεί να κατανοήσει γεγονότα και καταστάσεις πράγματα, που η αντιμετώπισή τους ήταν αόριστη και ελλιπής.³

Κοινό στοιχείο των παραπάνω ορισμών είναι ο τόπος, η περιορισμένη γεωγραφική επικράτεια, ίσως ο οικισμός ή κάτι πιο ευρύ που μπορεί να εξηγηθεί μέσα στο γενικό του πλαίσιο. Μπορούμε να ορίσουμε όμως τον τόπο ή το γενικό του; Είναι το ίδιο μέσα στο χρόνο; Είναι πάντα ίδια η βασική της λειτουργία; Ποιος/α είναι ο/η συγγραφέας της και ποιο το κοινό της; Ποια είναι η θέση της μελέτης της τοπικής ιστοριογραφίας στην ελληνική ιστοριογραφία;

Οι απαρχές της τοπικής ιστορίας διακρίνονται την περίοδο πριν την Ελληνική Επανάσταση και η ανάδυση ενός ιδιαίτερου τύπου λογισούνης που ασχολείται με την τοπική ιστοριογραφία προσγράφεται στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Η τοπική ιστορία ή καλύτερα η ενασχόληση με το τοπικό παρελθόν και τις διαδικασίες συγκρότησης μιας τοπικής ιστορικής ταυτότητας δε σταμάτησε ποτέ και συνεχίζεται ακόμα και σήμερα. Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και καθ' όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα οι τοπικές ιστορίες γνωρίζουν ευρεία διάδοση και αποτελούν έναν «τόπο» συζητήσεων, εντάσεων και ζυμώσεων για την αίσθηση των υποκειμένων σε σχέση με το χρόνο και το χώρο στον οποίο ζουν. Ο οικισμός, το χωριό, η επαρχία, το νησί αποτελούν το πλαίσιο για την ανάπτυξη ενός αφηγήματος μέσα στο χρόνο παράλληλα με την εθνική ιστορική αφήγηση.

Χαρακτηριστικό της τοπικής ιστοριογραφίας είναι ότι συνήθως δεν είναι αποτέλεσμα επαγγελματιών του είδους, δηλαδή δεν αποτελεί προϊόν ιστορικής μελέτης από ερευνητές που έχουν εκπαιδευτεί στην ιστορική έρευνα, ενώ επιστημονικές μελέτες που έχουν έμφαση αποκλειστικά ένα τόπο δεν

---

³ Σ. Ν. Ασωνίτης – Θ. Γ. Παππάς, *Τοπική Ιστορία*, <http://tab.ionio.gr/culture/activities/projects/local.htm> (ημ. τελευταίας επίσκεψης: 2/6/2015).

χαρακτηρίζονται ως τοπικές. Αυτό δημιούργησε αποστάσεις από την ακαδημαϊκή ιστοριογραφία και πολλές φορές διαμάχες στη Δημόσια Ιστορία για τη νοηματοδότηση του τοπικού παρελθόντος. Εν τω μεταξύ η διαχωριστική γραμμή τοπικού/μη τοπικού καθίσταται αυθαίρετη εφόσον όλοι οι τόποι υπάγονται με αυξανόμενη ένταση σε ένα ευρύτερο πλέγμα συναρτήσεων και πολύπλευρων αλληλεξαρτήσεων. Κανένας τόπος δεν υπάρχει ανεξάρτητα από άλλους ευρύτερους. Το τοπικό συσχετίζεται ολοένα και πιο έντονα άμεσα και με πολλαπλούς τρόπους με το εθνικό.

Ο Κ. Θ. Δημαράς, μέσω των επιφυλλίδων του Βήματος, συνδέει την καλλιέργεια του τοπικού ιστορικού είδους με την πορεία του νέου ελληνισμού και της εθνικής ταυτότητας. Η εθνική ιστοριογραφία διασταυρώνεται συνεχώς με την τοπική. Παράλληλα στις απαρχές της συγκρότησης του εθνικού αφηγήματος -επειδή η ανάγκη τεκμηρίωσης της συνέχειας του «ελληνισμού» δεν αφορούσε μόνο τους σύγχρονους Έλληνες, αλλά και τις επιμέρους περιοχές- η τοπική ιστορία στην Ελλάδα προέβαλε ως βάση της το ιστορικό βάθος αποσιωπώντας τις ασυνέχειες.⁴ Με την εξέλιξη της ιστορικής επιστήμης στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα πολλά ζητήματα τίθενται σε αμφισβήτηση και η ακαδημαϊκή ιστοριογραφία αποκλίνει με μεγαλύτερη ένταση από την τοπική που συνεχίζει την κλασική της ρομαντική πορεία. Οι εθνοτοπικοί σύλλογοι, τα μουσεία, οι τοπικές επιστημονικές εταιρίες, τα ΜΜΕ κ.α. είναι κάποιοι ακόμα παράγοντες μετά τα μέσα του 20^{ου} αιώνα ενισχύουν την ενασχόληση με το τοπικό παρελθόν και παράγουν ιστορικό λόγο.

Σκοπός αυτής της εργασίας είναι να αναδείξει τα παραπάνω ζητήματα και να αναλύσει το σύνθετο πλέγμα της τοπικής ιστοριογραφίας και τη σχέση

---

⁴ Για την άποψη του Κ. Θ. Δημαρά για τους τοπικούς λόγιους και την τοπική ιστορία και ιστοριογραφία βλ. Παναγιώτης Μιχαηλάρης, «Η πρόσληψη της τοπικής ιστοριογραφίας», *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά, Αθήνα 18 - 19 Φεβρουαρίου, 1993*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/ΕΙΕ, 1994, σ. 211 - 221.

της με την ακαδημαϊκή και εθνική κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αι. μέσα από το παράδειγμα της Πελοποννήσου. Η Πελοπόννησος αποτελεί έναν προνομιακό χώρο μελέτης της τοπικής της ιστοριογραφίας καθώς στο πέρασμα των χρόνων είχε διαφορετικές διοικήσεις, πολλαπλές διοικητικές και οικονομικές μεταμορφώσεις και αποτελεί μέρος του νεοελληνικού κράτους από τις απαρχές του. Το τοπικό και το γενικό –κατ’ επέκταση εθνικό- αλλάζει δρόμους στη διάρκεια του χρόνου. Παράλληλα στην Πελοπόννησο συναντάμε πολλαπλές τοπικότητες που πολλές φορές ταιριάζουν και με τις τοπικές αυτοδιοικητικές δομές, δηλαδή ο οικισμός, ο δήμος, η επαρχία, ο νομός και συνολικά η περιφέρεια. Όρια μεταβαλλόμενα μέσα στο χρόνο που μένει να δούμε αν μεταβάλουν και το τοπικό ιστορικό αφήγημα. Ένας ακόμα λόγος που η Πελοπόννησος αποτελεί το κεντρικό πεδίο της μελέτης μας είναι πως είναι ενσωματωμένη στο ελληνικό κράτος από την ίδρυσή του με αποτέλεσμα να έχει δεχτεί ισχυρότερα τις επιδράσεις της εθνικής ιστορικής κουλτούρας και γραφής όπως διαμορφώθηκε στο πέρασμα του 19^{ου} αιώνα.

Η εποχή των εραστών της τοπικής ιστορίας

Ο Finlay μερικά χρόνια μετά την δημιουργία του κράτους παρατηρεί πως οι Έλληνες παράγουν λόγους έντονα εξιδανικευμένους για τον τόπο καταγωγής τους, για την ιδιαίτερη πατρίδα τους και προσπαθούν να διατηρήσουν τις σχέσεις με τους συντοπίτες τους με ιδιαίτερη προσήλωση, ενώ παράλληλα την ίδια εποχή οι Ευρωπαίοι υπήκοοι διαμορφώνουν τέτοιες σχέσεις με την ευρύτερη πατρίδα –το κράτος- σύμφωνα με την άποψή του.⁵ Υπό μια έννοια θα μπορούσε

---

⁵ George Finlay, *The Hellenic Kingdom and the Greek Nation*, Λονδίνο, 1836, σ. 34-35.

να υποστηριχθεί πως η έννοια της ευρύτερης πατρίδας που τώρα πια αποτελεί το έθνος-κράτος με τα σύνορά του είναι καινούρια και δεν έχει ενσωματωθεί στη νοηματοδότηση του παρόντος των υποκειμένων. Ενώ μετά την επίτευξη του συλλογικού σκοπού της Επανάστασης, δηλ. η δημιουργία του κράτους, τα ενεργά υποκείμενα στράφηκαν στην προσωπική τους αποκατάστασή τους που ήταν άμεσα συνυφασμένη με τον τόπο καταγωγής, το εκεί ανθρώπινο δίκτυο, τον τόπο που περιέκλειε τις εμπειρίες και την οικογένεια τους. Άλλωστε εκεί υπήρχαν και τα συμφέροντα τους.⁶ Άλλος ένας λόγος στην ανάπτυξη του τοπικισμού είναι η κουλτούρα υποταγής στις αρχές της παραδοσιακής αυτοδιοίκησης και της διοικητικής δομής της εκκλησίας που αναφερόταν σε περιορισμένο χώρο δράσης.

Είναι δύσκολο να ξεκινήσει ένας μελετητής την έρευνα για την τοπική ιστοριογραφία του 20^{ου} αιώνα χωρίς να αποδώσει τις οφειλές της στην ιστοριογραφική παράδοση του 19^{ου} αιώνα. Το σχήμα ανάπτυξης του τοπικού αφηγήματος πάντα προσαρμοσμένο στις ανάγκες του γράφοντος και τις τοπικές παραμέτρους ακολουθεί την εθνική περιοδολόγηση όπως εισήγαγε ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος και κυρίως ο Κωνσταντίνος Παπαροηγόπουλος. Ο γράφων τοπική ιστορία είναι υποκείμενο της εποχής του και πέρα από το τοπικό ενδιαφέρον ή την τοπικιστική ευαισθησία εξιδανίκευσης του τόπου του φαίνεται να έχει ενσωματώσει την εθνική ιδεολογία.

Όταν γύρω στα 1875 εκδόθηκε ο τόμος για την Επανάσταση δημιουργήθηκαν αρκετές εντάσεις για τον τρόπο που παρουσιαζόταν η συμβολή των επιμέρους περιοχών στον Αγώνα. Άλλωστε η τοπική ιστορία «αποτελεί πάντοτε μέρος ενός ευρύτερου μηχανισμού και ένα εξάρτημα του μηχανισμού δεν έχει μεγάλη σημασία παρά μόνο αν τοποθετηθεί επακριβώς –οργανικά και

---

⁶ Ελπίδα Βόγλη, «Έλληνες το γένος», *Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1844)*, Ηράκλειο 2008, σ. 207-208.

τοπικά- στο εσωτερικό αυτού του μηχανισμού».⁷ Οι συγγραφείς τοπικής ιστορίας καταπιάνονται αρχικά με την αρχαιότητα και τα ρωμαϊκά χρόνια, λιγότερο με τα βυζαντινά χρόνια, εξέταση της λατινικής και οθωμανικής αυτοκρατορίας, κυρίως από το πρίσμα της «αντίστασης» και τέλος ιδιαίτερη αναφορά στη συμβολή του τόπου στην Ελληνική Επανάσταση και στην ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους.⁸

Είναι αναγκαίο εξ αρχής να κάνουμε μια παραδοχή για τις ανάγκες της ανάλυσής μας. Ποια χαρακτηριστικά ορίζουν τον τοπικό ιστορικό ή τον ιστορικό του τόπου; Μήπως αυτή η διάκριση αποκτά νόημα στην εξέλιξη της τοπικής ιστοριογραφίας στον 20^ο αιώνα; Ας ξεκινήσουμε με την τοπική ιστοριογραφία. Σε αυτή την κατηγοριοποίηση ανήκουν όλες οι γραπτές προσπάθειες ανάπτυξης της διαχρονικής εξέλιξης ενός τόπου –ολιστική ή μη- βασισμένες σε μια τεκμηριωτική μέθοδο. Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα αναπτύσσεται σταδιακά ένας τύπος λογιισμής που ασχολείται με την ιστορία του τόπου του με διάφορες μορφές. Η βασικότερη μορφή που αποκτά ευρεία διάχυση στην τοπική ιστορική γραφή στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα είναι η ανάπτυξη της του παρελθόντος του παρόντος έως τις μέρες του συγγραφέα. Από την άλλη πλευρά συλλογές κειμένων και τεκμηρίων για την ιστορία ενός τόπου συγκροτούν μια άλλη μορφή τοπικής ιστοριογραφίας.

Στην αυγή του 20^{ου} αιώνα είναι εξαιρετικά μικρός ο αριθμός των τοπικών ιστοριών έχουν εκδοθεί για τις περιοχές της Πελοποννήσου. Μικρός αριθμός συγγραφέων ασχολείται με τα τοπικά ιστορικά πράγματα. Μια από τις περιπτώσεις που ξεχωρίζουν και είναι αναγκαίο να δούμε πιο προσεκτικά είναι

---

⁷ R. Romano, *Που οδεύει η ιστορία; Αναζητήσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, ΕΜΝΕ-Μνήμων, Αθήνα 1996, σ. 458.

⁸ Αντίστοιχη διαπίστωση κάνει στο κείμενό του και ο Δημήτρης Δημητρόπουλος για την κυκλαδίτικη τοπική ιστοριογραφία βλ. Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Διαδρομές της ιστοριογραφίας στα νησιά του Αιγαίου. Το παράδειγμα των Κυκλάδων και η Σίφνος», *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*, Σύνδεσμος Σιφναϊκών Μελετών, τ. Β΄, Αθήνα 2005, σ. 495-510.

το έργο του Τάκη Κανδηλώρου. Η συμβολή του είναι σημαντική και για τα δύο ήδη τοπικής ιστοριογραφικής γραφής που προαναφέρθηκαν. Ο Τάκης Κανδηλώρος γεννήθηκε το 1874 στη Δημητσάνα Αρκαδίας και σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών όπου και ανακηρύχτηκε διδάκτορας τον Ιούνιο του 1894.⁹ Η έκδοση της ιστορίας της Δημητσάνας το 1897¹⁰ και της ιστορίας της Γορτυνίας¹¹ ένα χρόνο αργότερα ανοίγουν το δρόμο στον νομικό, δημοσιογράφο και δημόσιο υπάλληλο του Υπουργείου Οικονομικών από το 1895, να πάρει μέρος στις ιστοριογραφικές αναζητήσεις της εποχής.

Στον απολογισμό της τεσσαρακονταετούς λόγιας δραστηριότητάς του ο συγγραφέας θέτει ως αφετηριακό ερέθισμα τις σπουδές του στη νομική του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο ίδιος παρουσιάζει τους στόχους της συγγραφικής του δραστηριότητας ως εξής: α) η αποκατάσταση της μνήμης του Κολοκοτρώνη, β) η αναβίωση των εθνικών χορών, γ) η ανάσυρση από την αφάνεια μελών της Φιλικής Εταιρείας και άλλων Ηρώων και τέλος δ) η συγγραφή της «Χρυσής βίβλου του Αγώνος».¹²

Ο Κανδηλώρος μαθητής του Σπυριδώνος Λάμπρου αυτοπροσδιορίζεται ως ιστοριοδίφης ερευνητής, λόγιος, δημοσιογράφος και νομικός. Στα μαθήματα και στις εξετάσεις του Λάμπρου ο ίδιος αποδίδει το ιστοριοδιφικό του μικρόβιο.

Όταν τον Νοέμβριον του 1891 ο Καθηγητής μου Σπυριδων Λάμπρος, εξέταζων με εις τα γενικά μαθήματα με ηρώτησεν αν γνωρίζω τινά

---

⁹ Κώστας Ν. Τριανταφύλλου, «Κανδηλώρος Τάκης», *Ιστορικών Λεξικόν των Πατρών*, τ. Α', Πάτρα 1995, σ. 966.

¹⁰ Τάκης Κανδηλώρος, *Η Δημητσάνα: Ιστορική μονογραφία μετά βιογραφιών του Πατριάρχου και του Γερμανού*, Αθήνα 1897.

¹¹ Του ιδίου, *Η Γορτυνία. Ιστορία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι και των καθ' ημάς*, Πάτρα 1898.

¹² Τάκης Κανδηλώρος, *Απολογισμός τεσσαρακονταετούς εργασίας, 1891-1931 : Δημοσιογραφία - ιστορία - λαογραφία - κρίσεις - ίδρυσις βραβείων και διαγωνισμάτων*, [Αθήνα, 1931].

γράφαντα περί Δημητσάνης, ετόλμησα να υποδείξω ότι το γνωστόν έργον του Ευθ. Καστόρχη περί της σχολής της Δημητσάνης δεν είναι πλήρες, διότι η πατρίς μου πλήν της περίφημου Μονής φιλοσόφου είχε να υποδείξη και ετέραν λαμπράν σελίδα, τους μοναδικούς κατά τον αγώνα 12 πυριτιδομύλους της, ένθους ο μελίρρυτος καθηγητής υποσχέθη ότι θα επισκεφθή την Δημητσάναν και μου συνέστησε να συμπληρώσω εγώ το έργον του Καστόρχη, αφού τόσον νεαρός διέγνωσα την ατέλειαν.¹³

Η ελλιπής παρουσίαση λοιπόν της συμβολής της ιδιαίτερης πατρίδας του στη εθνική εξέλιξη είναι αυτή που τον οδηγεί να σκεφτεί το ενδεχόμενο συγγραφής ενός βιβλίου. Από μια άλλη οπτική η συλλογική μνήμη είναι αυτή που οδηγεί τον Κανδηλώρο σε αυτή τη διαπίστωση και στην ανάγκη διάσωσής της. Ο ίδιος δεν είναι γεννημένος στη διάρκεια της επανάστασης και ούτε έχει εντοπίσει κάποια πηγή που να αναφέρεται στον αριθμό των μπαρουτόμυλων ή κάποια αναφορά στη βιβλιογραφία, αλλά θεωρεί βέβαια αυτή την πληροφορία και σημαντική απουσία της από τη σχετική βιβλιογραφία για την περιοχή. Έρχεται όμως ένα ακόμα τραυματικό γεγονός γι' αυτόν που τον κλονίζει και τον στρέφει στην ιστοριογραφία.

Από του θέρους του 1897, ότε και εφυλλορρόησαν τόσαι εθνικαί ελπίδες και οι Τούρκοι έφθασαν μέχρι Λαμίας, κάτι σημαντικόν ανετράπη εντός μου. Ανοιξαν αιφνιδίως τα μάτια μου. Ησαθνόμην εντροπήν διότι, λόγιος εγώ, είχον περιπλακεί κατά το έτος 1892-3 και εις κομματικήν αρθογραφίαν, εξάπτων τα πάθη.¹⁴

---

¹³ Του ιδίου, ό.π, σ.3.

¹⁴ Του ιδίου, ό.π, σ.3.

Το τραύμα αυτό θα οδηγήσει το συγγραφέα στη μελέτη του παρελθόντος. Του παρελθόντος όμως που αποκτά χρηστικό παρελθόν στο παρόν και αυτό φαίνεται στις εισαγωγές του έργου του όπως θα δούμε παρακάτω. Ανατρέχει στο παρελθόν για να δώσει απαντήσεις και να το χρησιμοποιήσει στο παρόν του.¹⁵ Ενταγμένη σε αυτό το πλαίσιο είναι η εκδοτική του προσπάθεια όπως θα δούμε παρακάτω στα συμπεράσματα του έργου του για την ιστορία της Δημητσάνας. Στο ίδιο κείμενο επίσης υπάρχει αναφορά στο κοινό της εποχής:

Ιδιαίτεράν επίδρασιν έχει εις την καρδιάν των λαϊκών τάξεων η ιστορία. Αλλ' όχι υπό τύπον αναγνωσμάτων με διαλόγους και φαντασιοκοπήματα. Μεγάλαι ιστορικά σελίδες και μεγάλα πρότυπα, εκτιθέμεθα επαγωγώς διά του ημερησίου τύπου, υψώνουν το φρόνημα των γυναικών και του μαθητού και του εργάτου, ενώ θέτουν τον ιστορικό υπό ευρύτερον έλεγχο και παρασύρουν τον Τύπον εις μεγαλοπραγμοσύνην.¹⁶

Το ιστοριογραφικό έργο λοιπόν πάντα στο πλαίσιο της ρομαντικής ιστοριογραφίας του 19^{ου} αιώνα, δηλαδή η μελέτη σημαντικών προσωπικοτήτων και γεγονότων, μέσω του τύπου φτάνει στην κοινωνική βάση. Η δημόσια σφαίρα της ιστορίας θέτει σε κριτική το έργο του ιστορικού και αναβαθμίζει το ρόλο του τύπου σύμφωνα με τον Κανδηλώρο. Θέτει τον ιστορικό στον ευρύτερο έλεγχο των γραφόμενων του από την κοινωνία ενώ παράλληλα την τροφοδοτεί με συναισθήματα. Η δημοσιότητα ενισχύει τον μηχανισμό διαμόρφωσης της

---

¹⁵ Για την έννοια του πρακτικού παρελθόντος βλ. White Hayden, "The Practical Past." *Historiein* 10 (2010) 10-19.

¹⁶ Τάκης Κανδηλώρος, ό.π., σ. 6.

ιστορικής συνείδησης και κατ' επέκταση τη συγκρότηση των ταυτοτήτων γύρω από αυτή. Η σχέση του με την ιστορία συνοψίζεται στις εξής φράσεις:

Αλλά την ιστορίαν δεν την αντελαμβάνομεν πλέον ως ξηράν αναγραφήν γεγονότων. Επέισθην ότι χρειάζεται διαπεδαγωγήσις του λαού. Μεταξύ του εξ επαγγέλματος πολιτικού και του εξ επαγγέλματος δημοσιογράφου δέον να παρεμβάλλεται και ο λόγιος, αφιλοκερδώς και αλτρουϊστικώς χειραγωγών τας ακρότητας και φωτίζων τα πλήθη. Τα σοφά συγγράμματα δεν είνε προσιτά εις τον πολύν λαόν. Οφείλουν λοιπόν οι λόγιοι, εν τω κύκλω των μελετών του έκαστος, να καταστήσουν στήλας τινάς του ημερήσιου τύπου βήμα εθνικόν, όργανον δηλ. τονώσεως των αισθημάτων του πολίτου διά την συμπλήρωσιν της αυτενεργείας του.¹⁷

Ο Κανδηλώρος αντιλαμβάνεται μια αδυναμία της εποχής. Τα «σοφά βιβλία», όπως τα χαρακτηρίζει, δεν είναι κατανοητά στο κοινό για το οποίο φαίνεται να έχει μια ιδιαίτερη ευαισθησία. Μεταξύ λοιπόν των «σοφών», δηλαδή των επιστημόνων που παράγουν αυτή τη γνώση που είναι αναγκαία για την κοινωνική βάση, και του κοινού υπάρχει ο λόγιος κύκλος που χρέος του είναι η εκλαϊκευση των έργων αυτών και η εκπαίδευση του κοινού στην κατανόηση τους. Ο ιδεολογικός προσανατολισμός του έργου του Κανδηλώρου είναι σαφής. Δε γράφει μόνο για το αρκαδικό κοινό ή τους συντοπίτες του Δημητσανίτες. Το έργο του έχει διδακτικό χαρακτήρα και κοιτάει προς το μέλλον που έρχεται.

Η ιστορία της Δημητσάνας ξεκινάει με το αρχαίο της παρελθόν και στη συνέχεια εξάρεται η συμβολή της στα ελληνικά γράμματα μέσω των εκκλησιαστικών προσωπικοτήτων και της «ενδόξου σχολής» όπως την ονομάζει.

---

¹⁷ Του Ιδίου, ό.π.

Το κεντρικό μέρος του έργου αφορά την περίοδο γύρω από την Ελληνική Επανάσταση και το έργο ολοκληρώνεται με τις βιογραφίες των δύο ιεραρχών, του πατριάρχη Γρηγορίου Ε' και του μητροπολίτη Παλαιών Πατρών Γερμανού. Όλο το έργο διατρέχει η αναγγελία της επόμενης έκδοσης του. Ο ίδιος τεκμηριώνει τα όσα γράφει μέσα από τις βιβλιογραφικές πηγές που έχει στη διάθεσή του και έγγραφα σχετικά με τον αγώνα του 1821 που φαίνεται να κατέχει. Η ιστορία της Γορτυνίας έρχεται ένα χρόνο αργότερα ως «μνημόσυνο», όπως αναφέρει στην αρχή του έργου του, στο Θεόδωρο Κολοκοτρώνη.¹⁸ Ο σκοπός της συγγραφής του έργου δηλώνεται εξ αρχής στους αναγνώστες: «Μελετών από των φοιτητικών εδωλίων την νεωτέραν του Έθνους ιστορίαν και παρατηρών μετ' ευφροσύνης, ότι σπουδαιοτάτας και απαραμίλλους υπηρεσίας προσέφερε κατά την Επανάστασιν η Γορτυνία, διενουόμην έκτοτε να συγγράψω κεχωρισμένην την Ιστορίαν αυτής, όπως ψηλαφητότερον αναδείχθη η συμβολή της ορεινής ταύτης χώρας εις την Εθνικήν αναγέννησιν».¹⁹ Το έργο αναπτύσσεται σε επτά χρονικές περιόδους: α) Ελληνικοί χρόνοι (μυθολογία-αρχαιότητα), β) ρωμαϊκοί και βυζαντινοί χρόνοι, γ) φραγκοκρατία, δ) τελευταίοι βυζαντινοί χρόνοι, ε) τουρκοκρατία, στ) επανάσταση και τέλος ζ) μετά τον αγώνα. Το συμπέρασμα του έργου είναι διαφωτιστικό για την αίσθηση και τη χρήση της ιστορίας από τον συγγραφέα:

Ο χαραττων σελίδα τινά του Εθνικού βίου οφείλει ν' αποβλέπη εις τινα σπουδαίον σκοπόν. Δεν αρκεί η ξηρά των γεγονότων αναγραφή. Ημείς

---

¹⁸ Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης αποτελεί εμβληματική μορφή εθνικού ήρωα και όπως είναι αναμενόμενο είναι κεντρικό υποκείμενο στην ιστορική κουλτούρα και στη δημόσια ιστορία της Αρκαδίας βλ. Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Ο "Γέρος του Μοριά": Κτίζοντας μια πατρική φιγούρα του έθνους», *Η ματιά των άλλων». Προσλήψεις προσώπων που σφράγισαν τρεις αιώνες (18ος-20ός)*, Αθήνα 2012, σ. 69-90 και Χρήστος Χρυσανθόπουλος, «"Που 'σαι ρε Γέρο;" Κριτικάροντας την Αρκαδική (μου) ιστορική κουλτούρα», *Αναπάντεχες Αφηγήσεις του Παρελθόντος*, Αθήνα 2015, σ. 147-154.

¹⁹ Του ιδίου, ό.π., σ. ε'-στ'.

λοιπόν επιθυμούντες να δείξωμεν τι ηδυνήθη να προσφέρη εις την Πατρίδα, μια μόνη επαρχία, ησθάνθημεν κρατυνόμενον τον σκοπόν ημών εκ της απροόπτου συμφοράς του τελευταίου πολέμου. Η σύγκρισις των δύο αγώνων, ο παραλληλισμός της γενεάς εκείνης και των ελευθέρων της νυν, θα δώση διδάγματα, θα παράσχη παραδείγματα σωστικά δια το μέλλον²⁰ [...] Μετ' ολίγον ανατέλλει νέος αιών ο Εικοστός. Ο Κλήρος του Ελληνισμού είναι βαρύς. Είνε έθνος με υποχρεώσεις δυσεκπληρώτους. Η Εθνική πολιτική, η πλήρωσις της Μεγάλης Ιδέας εν λογικώ πάντοτε μέτρω δε θα εξαλειφθή ποτέ εκ του προγράμματος πασών των Ελληνικών καρδιών.²¹

Η ιστορία του μπορεί να είναι τοπικού ενδιαφέροντος αλλά η χρήση της αποβλέπει σε εθνικούς σκοπούς. Η Δημητσάνα μπορεί σύμφωνα με το συγγραφέα να γίνει το παράδειγμα και ο οδηγός για το εθνικό μέλλον. Η τοπική δράση αποκτά εθνικό νόημα και χωρίς αυτό είναι κενή περιεχομένου. Ο Κανδηλώρος μερικά χρόνια αργότερα εκδίδει δύο τόμους με τον τίτλο «Αρκαδική Επετηρίς»²². Στον πρώτο τόμο αυτής της έκδοσης ο συγγραφέας δηλώνει πως η συγγραφή της τοπικής ιστορίας δεν είναι δυνατό να γίνει από έναν άνθρωπο και με αυτή την συλλογική εργασία έχει σκοπό να παρουσιάσει μελέτες «από πάσης μορφής και απόψεως του βίου των λαών»,²³ εν προκειμένω των Αρκάδων. Στους δύο αυτούς τόμους παρουσιάζονται μελέτες για την ιστορία, την αρχαιολογία και τη γεωγραφία της Αρκαδίας από έλληνες ακαδημαϊκούς και τοπικούς λόγιους. Η υπόλοιπες εκδοτικές απόπειρες του Κανδηλώρου είχαν σχέση με

---

²⁰ Ο.π., σ. 340.

²¹ Ο.π., σ. 345.

²² *Αρκαδική Επετηρίς*, τ. 1, Αθήνα 1903 και τ. 2, Αθήνα 1906.

²³ Τάκης Κανδηλώρος, «Προς τους απανταχού Αρκάδας», *Αρκαδική Επετηρίς*, τ. 1, Αθήνα 1903, σ. 5.

θέματα γύρω από την Ελληνική Επανάσταση και τη Φιλική Εταιρεία.²⁴ Γιατί καταπιάνεται όμως με την τοπική ιστορία ο Κανδηλώρος;

Ο τόπος έχει σχέση με το βίωμα, τη μνήμη και την οικογένεια. Η ιδιαίτερη πατρίδα είναι το ειδικό που ενισχύει την κατανόηση του γενικού. «Ο πιστεύον εις την ιδέαν της οικογενειακής αλληλεγγύης θα μάθη ν' αγαπά και την γενέτειράν, εν τέλει δε και το έθνος του, θυσιάζων δι' αυτά και κόπους και χρήμα».²⁵ Η εθνική αυτοσυνείδηση έρχεται μέσα από την συγκρότηση της τοπικής ταυτότητας. Το έθνος δεν υπάρχει χωρίς τον τόπο και ο τόπος χάνει το νόημα του χωρίς το έθνος. Έγνοια του αποτελεί η διάσωση της ιστορικής μνήμης και τεκμηρίων από την Επανάσταση. Ίσως είναι πιο εύκολο για κάποιον που δεν έχει εκπαιδευτεί για να μελετήσει το παρελθόν να ξεκινήσει από το δικό του παρελθόν και πατώντας στα επιβιώματα της συλλογικής μνήμης να χτίσει το τοπικό αφήγημα. Σε όλα του τα έργα απευθύνει συνεχώς εκκλήσεις για την ανέγερση μνημείων για τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη. Προσηλωμένος στη μεθοδολογία της θετικιστικής ιστοριογραφίας του 19^{ου} αιώνα, δεν αντιλαμβάνεται ιστορική αφήγηση ξεκομμένη από τις γραπτές της πηγές. Που βρίσκονται όμως αυτές οι πηγές; Ο Κανδηλώρος όπως προαναφέρθηκε φαίνεται να έχει στα χέρια του ποικίλα τεκμήρια για την περίοδο πριν και κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Το ίδιο και αρκετοί άλλοι τους οποίους προσκαλεί συνεχώς να του ταχυδρομήσουν έγγραφα για τα θέματα που μελετάει. Η έλλειψη ενός αρχειακού φορέα στην εποχή του δημιουργεί άλλους μηχανισμούς, μη επίσημους, πρόσβασης σε τεκμηριωτικό υλικό. Από τη Δημητσάνα, στη Γορτυνία – από τον οικισμό, στην επαρχία και στη συνέχεια θα δούμε πως αυτή η κληρονομιά βρίσκει την Πελοπόννησο σε μια δυναμική διεκδίκηση της ιστορικής

---

²⁴ Άλλα έργα του Τάκη Κανδηλώρου: Ιστορία του Εθνομάρτυρος Γρηγορίου του Ε' (1909), Η Φιλική Εταιρεία (1926), Ο αρματωλισμός της Πελοποννήσου 1500-1821 (1924), Οι Δουζιναίοι (1929).

²⁵ Τάκης Κανδηλώρος, *Απολογισμός...*, ό.π., σ. 6.

μνήμης και των εθνικών συμβολών. Η τοπικότητα αποτελεί κάτι παραπάνω από το έδαφος ή ένα γεωγραφικό προσδιορισμό. Η τοπικότητα μέσω της τοπικής ιστορίας αποκτά μια διαχρονική σταθερή επίσημη μνήμη και συναισθήματα. Ο τόπος αποκτά νόημα μέσα από τα σημαντικά ιστορικά υποκείμενα. Ο χώρος, τα υποκείμενα που έδρασαν και έζησαν εκεί και οι δρόμοι της εθνικής συγκρότησης έρχονται να διαμορφώσουν νέες φαντασιακές αφηγήσεις για τον τόπο μέσα στο εθνικό αφήγημα.²⁶ Εκεί που δεν υπάρχουν μέσα από την τοπική ιστοριογραφία κατασκευάζονται οι συνθήκες ή αποσιωπούνται λεπτομέρειες με σκοπό το τοπικό αφήγημα να δέσει με το εθνικό ενώ παράλληλα να ξεχωρίσει η συμβολή του σε αυτό. Ο ίδιο αναφέρει πως ο Κορδάτος τον χαρακτήρισε «πατριωτικό ιεροκήρυκα», αλλά για αυτόν αυτός ο χαρακτηρισμός είναι το προτέρημα και το δυνατό σημείο του έργου του. Είναι σαφές πως οι μηχανισμοί που διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του τοπικού ιστοριογραφικού προϊόντος, το οποίο δεν αποτελεί απλά ένα διανοητικό προϊόν, είναι αποτέλεσμα των πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών μέσα στις οποίες δημιουργήθηκε.

Ένα ακόμα σημαντικό παράδειγμα για την τοπική ιστοριογραφία της Πελοποννήσου είναι ο γυμνασιάρχης και συγγραφέας Γεώργιος Παπανδρέου. Ο Γεώργιος Παπανδρέου γεννήθηκε στο Σκούπι Καλαβρύτων το 1859(-1940) και αποφοίτησε από το Σχολαρχείο Πύργου. Σπούδασε φιλοσοφία και το 1886 ανακηρύχτηκε διδάκτορας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.²⁷ Ο ίδιος μεταξύ άλλων έγραψε τρία σημαντικά έργα πελοποννησιακής τοπικής ιστορίας: α) *Αζανιάς: ήτοι Αρχαιολογική πραγματεία πασών των Αρχαίων*

---

²⁶ Χρησιμοποιείται εδώ η έννοια των φαντασιακών κοινοτήτων που εισήγαγε ο B. Anderson. Τα όρια του τόπου, όχι τα εθνικά σε αυτή την περίπτωση, λειτουργούν φαντασιακή πολιτική κοινότητα μέσα και έξω από αυτά και τα μέλη της αναπτύσσουν ένα κυρίαρχο σχήμα για το παρελθόν και τη σχέση μεταξύ τους.

²⁷ Κώστας Ν. Τριανταφύλλου, «Παπανδρέου», *Ιστορικό λεξικό των Πατρών*, τ. Β', Τυπογραφείο Πέτρου Χρ. Κούλη, Πάτρα 1995.

πόλεων της Αρκαδικής Αζανίδος μετά των περιχώρων αυτών και ιστορικά περιπαίτται μέχρι των καθ'ημάς χρόνων,²⁸ β) Ηλειακά: Ήτοι αρχαιολογική, γεωγραφική και ιστορική συγγραφή πασών των Ηλειακών χωρών από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων,²⁹ γ) Καλαβρυτινή επετηρίς: ήτοι πραγματεία περί της ιστορικής των Καλαβρύτων επαρχίας.³⁰ Ο συγγραφέας όπως αναφέρει στο έργο του Αζανία μελετάει κυρίως το αρχαίο παρελθόν από ηθικό χρέος στο κυρίαρχα ιδεολογικό σχήμα της εποχής και όπως αναφέρει: «...αι δε θέσεις αυταί και τα καταφανή ίχνη του παλαιού πολιτισμού μείζω κλίσιν προς την εκείνων μελέτην ωφείλον ημίν να εξεγείρωσιν, ότι γνήσιοι απόγονοι των παλαιών εσμέν, το καύχημα έχουσιν».³¹ Ο πρόλογος αργότερα στο έργο του Ηλειακά φωτίζει εντελώς τους λόγους συγγραφής τους:

επέβλεψα [...] ίνα δια τούτου εντελές κενόν πληρώσω φέρων είς κοινήν γνώσιν τα άλλως τοις πλείστοις άγνωστα εκ της ιστορίας και της γεωγραφίας περί του τόπου, τον οποίον κατοικούμεν, το δε, όπως διά της ανελίξεως τινων των προγονικών ημών περιπετειών και του καθ' όλου βίου αυτών εξάρω τον ζήλον και την φιλοτιμίαν της νεολαίας του τόπου, ίνα αφισταμένη πάσης τυχόν σκολιάς τάσεως προσαρμάται προς μίμησιν των προγονικών αρετών και δη προς τε την του σώματος και της ευεξίας επιμέλειαν και την ηθικήν και διανοητικήν της ψυχής ανάπλασιν.³²

---

²⁸ Γεώργιος Παπανδρέου, *Αζανιάς: ήτοι Αρχαιολογική πραγματεία πασών των Αρχαίων πόλεων της Αρκαδικής Αζανίδος μετά των περιχώρων αυτών και ιστορικά περιπαίτται μέχρι των καθ'ημάς χρόνων*, Πύργος 1886.

²⁹ Γεώργιος Παπανδρέου, *Ηλειακά: Ήτοι αρχαιολογική, γεωγραφική και ιστορική συγγραφή πασών των Ηλειακών χωρών από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. 1-4, Πύργος 1890-96.

³⁰ Γεώργιος Παπανδρέου, *Καλαβρυτινή επετηρίς: ήτοι πραγματεία περί της ιστορικής των Καλαβρύτων επαρχίας*, Αθήνα 1906.

³¹ Γεώργιος Παπανδρέου, 1886, ό.π., σ. 6.

³² Γεώργιος Παπανδρέου, 1896, Ό.π., σ. 4.

Τα Ηλειακά αποτελούνται από τέσσερις τόμους. Ο πρώτος τόμος αφορά την αρχαία μυθολογία και γεωγραφία, ο δεύτερος την τοπική διάλεκτο, ο τρίτος αφορά αποκλειστικά την Ολυμπία και τέλος ο τέταρτος τόμος αφορά τα γεγονότα που συνέβησαν στην Ηλεία έως τα χρόνια του συγγραφέα. Στο έργο του για την επαρχία Καλαβρύτων ξεκαθαρίζει πάλι πως έρχεται να καλύψει με τη μελέτη του αυτή το κενό στα έργα των λογίων της εποχής και καλεί οποιοδήποτε μπορεί να συμβάλει με τεκμηριωτικό υλικό ή πληροφορίες για την ιστορία της περιοχής να επικοινωνήσει μαζί του.³³

Τα τοπικά ιστοριογραφικά έργα και του Κανδηλώρου και του Παπανδρέου αλλά και ποικίλα έργα τοπικής ιστορίας που εκδίδονται στο τέλος του 19^{ου} αιώνα και στα αρχές του 20^{ου} αιώνα διαπνέονται από το ίδιο πνεύμα.³⁴ Η εθνική ιστορική αφήγηση εξ αιτίας του μεγέθους της έχει αφήσει διάφορες περιοχές απέξω χωρίς να εξάρει τη συμβολή τους. Από την άλλη και οι δύο γράφουν για τους τόπους που γεννήθηκαν ή έζησαν αρκετά χρόνια της ζωής τους και τέλος ο σκοπός είναι διδακτικός για τις επερχόμενες γενιές. Στο πρώτο μισό του εικοστού αιώνα αρκετές μονογραφίες εκδίδονται για την ιστορία συγκεκριμένων

---

³³ Γεώργιος Παπανδρέου, 1906, Ό.π., σ. στ'-ζ'.

³⁴ Η βιβλιογραφική παραγωγή στο τέλος του 19^{ου} έως τα μέσα του 20^{ου} για την τοπική ιστορία διαπνέεται από το ίδιο πνεύμα. Ενδεικτικά βλ. Μιχαήλ Λαμπρινίδης, *Η Ναυπλία : από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς : ιστορική μελέτη*, Αθήνα 1898, Καραμάνος Γεώργιος, *Τα Αρκαδικά: από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Τρίπολη 1900, Δημήτριος Δουκάκης, *Μεσσηνιακά και ιδία περί Φαρών και Καλαμάτας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του Καποδιστρίου*, τ. 1-3, Αθήνα 1905, Βασίλης Τσαφαράς, *Λαγκάδια: Τοπική Ιστορία γενικού ενδιαφέροντος*, Αθήνα [1937] και εκτός Πελοποννήσου: Μιχαήλ Κωνσταντινίδης, *Η νήσος Σκύρος: ιστορικόν δοκίμιον από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1901, Παναγιώτης Κριαρής, *Ιστορία της Κρήτης: από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1903, Κωνσταντίνος Μέκιος, *Ιστορία της Ηπείρου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Κάιρο 1909, Α. Μοσχίδης, *Η Λήμνος: ήτοι ιστορικόν δοκίμιον της νήσου ταύτη, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ.1-2, Αλεξάνδρεια 1907, Βίκτωρ Δουσμάνης, *Ιστορία της Θεσσαλίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1925, Στρατής Ευαγγέλου, *Ιστορία της πόλεως των Σερρών από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Σέρρες 1926, Παναγιώτης Κουνιακής, *Η νήσος Λευκάς από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς: Ήθη-Έθιμα-Εξελίξεις & Δράσις των πολιτικών αυτής ανδρών*, χ.τ., 1928.

οικισμών, επαρχιών ή νομών είτε με έμφαση σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο, είτε στη μακρά διάρκεια. Η μεγαλύτερη συμβολή αυτών των εργασιών έγκειται κυρίως στη διάσωση τεκμηριωτικού υλικού. Ταυτόχρονα αναπτύσσεται βιβλιογραφικά και ενισχυτικά στην τοπική ιστορία η λαογραφική μελέτη οικισμών ή επαρχιών της Πελοποννήσου. Την ίδια περίοδο η τοπικότητα έξω από τον τόπο δηλ. οι κοινότητες της διασποράς και οι εθνοτοπικοί σύλλογοι συμβάλουν με τις εκδόσεις τους ή τις χρηματοδοτήσεις τους την τοπική ιστοριογραφική παραγωγή.³⁵ Σταδιακά προς τα μέσα του 20^{ου} αιώνα η ποιότητα των μελετών αυτού του τύπου αρχίζει να χάνει την αίγλη που είχε το προηγούμενο διάστημα. Ίσως και λόγω της ανάπτυξης της επαγγελματικής ιστορίας ή άλλων εκδόσεων που χρησιμοποιούν αρκετά το χρόνο ως αναλυτικό εργαλείο όπως η λαογραφία ή λογοτεχνία αλλά συγκινούν περισσότερο το αναγνωστικό κοινό.

---

³⁵ Βλ. Π. Χρυσανθόπουλος, *Τα ιστορικά Καλάβρυτα: Μελέτη περί της Επαρχίας Καλαβρύτων υπό ιστορικήν, γεωγραφικήν και αρχαιολογικήν έποψιν. Αναγνωσθείσα την 30 Νοεμβρίου 1903 εν τη "Εταιρεία των φίλων του Λαού" εις τα μέλη του εν Αθήναις Συλλόγου Καλαβρυτινών*, Αθήνα 1907. Επίσης η μελέτη του Κωνσταντίνου Μέκιου, ό.π. εκδόθηκε από την Ηπειρωτική Αδελφότητα εν Καίρω.

Η εποχή των συντοπιτών πανεπιστημιακών και η θεσμοθέτηση της τοπικής ιστορίας

Οι αρχές του δεύτερου μισού του 20^{ου} αιώνα βρίσκουν την τοπική ιστορία κάτω από ένα επίσημο φορέα. Σταδιακά αρχίζουν σε όλη την Ελλάδα να δημιουργούνται επιστημονικές συλλογικότητες με έμφαση την ενίσχυση των μελετών για τον τόπου μέσα από ποικίλες ερευνητικές κατευθύνσεις. Το 1954 ιδρύεται η Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών με καταστατικούς της στόχους: α) την επιστημονική έρευνα των πελοποννησιακών πραγμάτων, κυρίως από ιστορικής, αρχαιολογικής, λαογραφικής, γλωσσολογικής, μνημειολογικής, εθνολογικής, κοινωνικής, αλλά και από γεωλογικής, ορυκτολογικής, βοτανικής, γεωργικής, οικονομικής και καθόλου φυσιογνωστικής απόψεως, β) τη διάδοση των επιστημονικών πορισμάτων σχετικά προς τα πελοποννησιακά πράγματα, γ) τη διαφώτιση των αρμοδίων ως τα πελοποννησιακά ζητήματα και τέλος δ) τη συντήρηση μνημείων τέχνης, ιστορίας και λογοτεχνίας, και η δημοσίευση αυτών.³⁶ Η σφραγίδα της Εταιρείας έχει το σχεδιάγραμμα της Πελοποννήσου και μέλη της μπορούν να γίνουν όσοι θα βοηθήσουν στην εκπλήρωση των καταστατικών σκοπών της και μετά τη σύσταση τουλάχιστον δύο τακτικών μελών της.³⁷

---

³⁶ *Καταστατικόν της Εν Αθήναις Εταιρείας Πελοποννησιακών Σπουδών*, έγκριση υπ' αριθμ. 14508/54 απόφασης του Πρωτοδικείου Αθηνών, άρθρο 2.

³⁷ Ο.π., άρθρο 4 και 5.

Στην πρώτη γενική συνέλευση της Εταιρείας στις 29 Ιανουαρίου 1955 συγκροτήθηκε το διοικητικό συμβούλιο που αποτελούνταν από τους εξής:

1. Πρόεδρος ορίστηκε ο Κωνσταντίνος Ρωμαίος που είχε γεννηθεί το 1874 στα Βούρβουρα Αρκαδίας και ήταν ο πρώτος καθηγητής κλασικής αρχαιολογίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και Ακαδημαϊκός.³⁸
2. Αντιπρόεδροι ο Σωκράτης Κουγέας που είχε γεννηθεί το 1877 στο Δολοί της Μεσσηνιακής Μάνης³⁹ και υπήρξε καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, μαθητής και στενός συνεργάτης του Σπυρίδωνα Λάμπρου⁴⁰ και ο Δημήτριος Κιουσόπουλος ο οποίος γεννήθηκε το 1892 στην Ανδρίτσαινα της Ηλείας και υπήρξε ανώτατος δικαστικός.⁴¹
3. Γενικός γραμματέας ανέλαβε ο Παναγιώτης Ζέπος, νομικός που γεννήθηκε το 1908 στην Αθήνα και υπήρξε Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και Ακαδημαϊκός.⁴²
4. Σύμβουλοι ανέλαβαν οι Νίκος Βέης, γεννημένος στην Αρκαδία, Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών στην έδρα της «Μεσαιωνικής και Νεοτέρας Ελληνικής Φιλολογίας και Ακαδημαϊκός.⁴³ Ο Ανδρέας Ξυγγόπουλος, Καθηγητής βυζαντινής αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης⁴⁴ και ο Θεόδωρος Τζωρτζάκης,

³⁸ Βασιλική Σταματοπούλου, «Κωνσταντίνος Ρωμαίος», *εφ. Το Βήμα*, 03/10/1999.

³⁹ Διονύσιος Ζακυθηνός, «Σωκράτης Κουγέας», *Νέα Εστία*, τ. 95, τ/χ. 1120 (1974), σ.289.

⁴⁰ Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Αθήνα 2006, σ. 283-291.

⁴¹ «Απεβίωσε ο πρώην υπηρεσιακός πρωθυπουργός Κιουσόπουλος», *Εφ. Μακεδονία*, 22/01/1977.

⁴² Αν. Σιφωνιού-Καραπά, «Παναγιώτης Ιω. Ζέπος. Η σταδιοδρομία και το έργο του», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, τ. 27-28 (1980-1981), σ. ΙΧ-XXXV.

⁴³ Βλ. Μάχη Παΐζη-Αποστολοπούλου, «Νίκος Βέης. Από την φιλολογία στον κοινωνικό στίβο», http://www.vlioras.gr/Personal/Interests/KalampakaMeteora/1999_12_08_Nea_Veis.htm (ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 9/6/2015).

⁴⁴ Παναγιώτης Ι. Ζέπου, «Νεκρολογία για τον Ξυγγόπουλο», *Νέα Εστία*, τ. 1245, σ. 749.

συνεταιριστικός σύμβουλος της Συνομοσπονδίας Γεωργικών Συνεταιρισμών.

5. Ειδικός Γραμματέας ανέλαβε ο Δημήτρης Πετρόπουλος, φιλόλογος και λαογράφος και καθηγητής του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης στην έδρα «της θρησκείας, του Ιδιωτικού βίου των αρχαίων και της λαογραφίας». Είχε γεννηθεί στην Τριφυλία το 1906 και είχε ανδρωθεί στην Ολυμπία της Ηλείας. Υπήρξε συντάκτης του Λαογραφικού Αρχείου της Ακαδημίας.⁴⁵
6. Τέλος, ταμίας ορίστηκε ο Αθανάσιος Κωστάκης που είχε γεννηθεί στην Αρκαδία το 197. Υπήρξε φιλόλογος και λαογράφος και συντάκτης του Ιστορικού Λεξικού της Ακαδημίας.

Τα ιδρυτικά μέλη ήταν 23 άντρες και 1 γυναίκα ακαδημαϊκοί, καθηγητές πανεπιστημίων, κρατικοί υπάλληλοι σε υψηλές θέσεις, επιστήμονες και λόγιοι και όλοι με καταγωγή ή κάποια συγγενική σχέση με την Πελοπόννησο. Όλοι εγκατεστημένοι στην Αθήνα και κατά πλειοψηφία σε υψηλό κοινωνικό υπόβαθρο. Πρόσωπα με στέρεες επαγγελματικές βάσεις και μέσα στην κοινότητά τους φαίνεται να είναι εξαιρετικά δικτυωμένα και να χαίρουν σεβασμού και εκτίμησης στο πλαίσιο της δραστηριότητάς τους, τόσο επιστημονικά, όσο και κοινωνικά· φυσικά στην εποχή τους.

Η εταιρεία για τη διάχυση της επιστημονικής της δραστηριότητας εκδίδει επιστημονικό περιοδικό και οργανώνει επιστημονικές συναντήσεις τις οποίες ακολουθεί η έκδοση των αντίστοιχων πρακτικών. Το 1956 κυκλοφορεί στην Αθήνα ο πρώτος τόμος του επιστημονικού περιοδικού *Πελοποννησιακά*. Έως σήμερα έχουν κυκλοφορήσει 30 τόμοι του περιοδικού και 46 τόμοι πρακτικών

---

⁴⁵ Βλ. Δ. Λουκάκος, «Δημήτρης Πετρόπουλος», Νέα Εστία, τ. 1245, 15/5/1979, σ. 751 και

από 8 διεθνή συνέδρια και 24 τοπικά.⁴⁶ Αντίστοιχη δραστηριότητα παρουσιάζεται και σε άλλες περιοχές της χώρας.⁴⁷ Οι ανακοινώσεις που φιλοξενούνται στα πρακτικά των συνεδρίων αλλά και τα άρθρα στους τόμους των περιοδικών έχουν έμφαση σε συγκεκριμένες περιοχές και χρονικές περιόδους, πολλές φορές πρόκειται για ανάλυση κάποιου τεκμηρίου. Οι συγγραφείς είναι κυρίως μέλη της Εταιρείας, ειδικά τα πρώτα χρόνια των εκδόσεων, αλλά υπάρχουν και κείμενα από ανεξάρτητους ακαδημαϊκούς, ερευνητές ή άλλους λόγιους. Σχεδόν αποκλειστικά μελέτες που αφορούν την αρχαιότητα προέρχονται από επιστήμονες που έχουν εξειδικευτεί σε αυτή την περίοδο (αρχαιολόγους και ιστορικούς της αρχαιότητας) ενώ για τις υπόλοιπες ιστορικές περιόδους οι μελετητές προέρχονται από διάφορες επιστημονικές κατευθύνσεις ή αρκετοί από αυτούς δεν έχουν κάποια εκπαίδευση σχετική με το αντικείμενο της ερευνάς τους. Οι μελέτες που συμπεριλαμβάνονται στους τόπους, με εξαίρεση αυτές που αφορούν την αρχαιότητα, κινούνται σε παραδοσιακούς επιστημονικούς δρόμους. Παρακάτω ακολουθεί αναλυτικότερη μελέτη των τόμων του περιοδικού και των συνεδρίων.

Λίγο αργότερα το 1966 Ιδρύεται μια ακόμα επιστημονική εταιρεία τοπικού ενδιαφέροντος, η Εταιρεία Λακωνικών Σπουδών. Το καταστατικό, οι στόχοι, η δομή και η λειτουργία της εταιρείας είναι αντίστοιχη με την Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών και για αρκετό καιρό συστεγάζονται στα γραφεία της δεύτερης στην Αθήνα. Το 1972 εκδίδεται ο πρώτος τόμος του περιοδικού *Λακωνικαί Σπουδαί*. Τα επιστημονικά περιοδικά των Εταιρειών αυτών συμβάλουν καθοριστικά στην ανάπτυξη της πολυθεματικότητας των

---

⁴⁶ Τα διεθνή συνέδρια αφορούσαν όλη την Πελοπόννησο, ενώ τα τοπικά έδιναν έμφαση κατά νομούς: Αρκαδία, Αχαΐα, Ηλεία, Αργολίδα, Μεσσηνία, Λακωνία.

⁴⁷ Από το 1934 η Εταιρεία Θρακικών Μελετών εκδίδει επιστημονικό περιοδικό, το 1939 ιδρύεται η Εταιρεία Μακεδονικών Μελετών, το 1952 η Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, το 1953 η Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, το 1958 η Εταιρεία Κυκλαδικών Μελετών, το 1964 η Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών και το 1971 η Εταιρεία Λευκαδίτικων Μελετών.

προσεγγίσεων στη μελέτη του τόπου. Μελέτες από διαφορετικές επιστημονικές επιταγές όπως ιστορία, αρχαιολογία, τοπογραφία, γεωγραφία, φιλολογία, γλωσσολογία, αρχιτεκτονική, πολεοδομία, λαογραφία και εθνογραφία αργότερα, οικονομία κ.α. συνυπάρχουν και φιλοξενούνται στους τόμους αυτούς.

Εν τω μεταξύ στην Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών κρίθηκε η αναγκαία για τη δραστηριότητα της Εταιρείας η δημιουργία ενός χώρου συνάντησης στην Αθήνα. Η συγκρότησή της με την υπογραφή του καταστατικού της έγινε στα γραφεία του φυσιολατρικού σωματείου «Ο Πάν» και στην έκδοση του Α' τόμου του περιοδικού η Εταιρεία φαίνεται να φιλοξενείται στα γραφεία της οδού Ακαδημίας 54 όπου και βρίσκονταν τα γραφεία του συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων. Η Εταιρεία αλλάζει συνεχώς διευθύνσεις έως το 1972 οπότε και πραγματοποιεί στα ιδιόκτητα γραφεία της στην οδό Δερβενίων 16 και Μαυρομιχάλη στα Εξάρχεια την τότε ετήσια γενική συνέλευση των μελών της. Στην ίδια πολυκατοικία σταδιακά προχωράει στην αγορά και άλλων διαμερισμάτων και οργανώνει τη βιβλιοθήκη της με περίπου 11.000 τόμους (οι 5.000 τόμοι προέρχονται από τη Βιβλιοθήκη του Τάσου Γριτσόπουλου) με κυρίως Πελοποννησιακού ενδιαφέροντος βιβλία αλλά και άλλα ιστορικά, αρχαιολογικά, φιλολογικά κ.λπ. βοηθήματα.

Το περιοδικό *Πελοποννησιακά* όπως προαναφέρθηκε αριθμεί 30 έντυπους τόμους. Πέρα από τα βασικά κείμενα του τόμου υπάρχει η ενότητα σύμμικτα όπου δημοσιεύονται ποικίλες μελέτες με τεκμηριωτικό υλικό, λίγες βιβλιοκρισίες, τη δραστηριότητα της εταιρείας και τον απολογισμό της, καθώς επίσης και περίληψη στα Αγγλικά. Μερικοί τόμοι είναι ιδιότυποι και δεν ακολουθούν αυτή τη δομή. Για παράδειγμα κάποια πρακτικά τοπικών συνεδρίων συνυπάρχουν ως ξεχωριστή ενότητα σε μερικούς τόμους (1975, 1977, 1979, 1984) και κάποιοι άλλοι αφορούν αποκλειστικά συγκεκριμένες περιοχές και επί της

ουσίας πρόκειται για μονογραφίες του Τάσου Γριτσόπουλου (1998-1999 – Ιστορία της Γαστούνης). Στις πάνω από 16.200 σελίδες των τόμων συγκεντρώνονται 375 μελέτες που είναι δυνατό να κατηγοριοποιηθούν ως εξής:

ΘΕΜΑΤΙΚΑ ΠΕΔΙΑ	ΜΕΛΕΤΕΣ
Αρχαιολογία-Αρχαιογνωσία-Αρχαία Ιστορία	67
Βυζαντινή Φιλολογία και Τέχνη	40
Λαογραφία	19
Δίκαιο	14
Παιδεία-φιλολογία-γλωσσολογία	40
Μεσαιωνική Ιστορία	4
Νεότερη Ιστορία	127
Εκκλησιαστική Ιστορία	47
Διάφορα (οικονομία, γεωλόγια, γεωπονία γενικά)	17

Από τον παραπάνω πίνακα προκύπτει πως η μελέτη της νεότερης ιστορίας και εν γένει της ιστορίας αποτελεί τον πυρήνα της επιστημονικής δραστηριότητας της Εταιρείας. Είναι σαφές πως οι ερευνητικές κατευθύνσεις δίνονται από τη διοίκηση και τα ενεργά μέλη της Εταιρείας. Αν για παράδειγμα δούμε τα πρώτα χρόνια της δραστηριότητάς της και τις 97 μελέτες που δημοσιεύονται στους πρώτους έξι τόμους του περιοδικού που εκδίδονται στο πλαίσιο του πρώτου διοικητικού συμβουλίου, θα παρατηρήσουμε άλλες επιστημονικές ευαισθησίες συγκριτικά με τα επόμενα χρόνια που δραστηριοποιείται πιο ενεργά ο Τάσος Γριτσόπουλος και ειδικά από τότε που αναλαμβάνει πρόεδρος του διοικητικού συμβουλίου το 1987 έως το θάνατό του. Στον Τάσο Γριτσόπουλο θα επανέλθουμε στη συνέχεια. Όπως προαναφέρθηκε

το πρώτο διοικητικό συμβούλιο αποτελείται κυρίως από επιστήμονες που ασχολούνται με την αρχαιολογία, την αρχαία και μεσαιωνική ιστορία και τη λαογραφία αυτό αποτυπώνεται απολύτως και στα περιεχόμενα των τόμων. Η εκκλησιαστική ιστορία αποτελεί μια ξεχωριστή κατηγορία σε όλη την επιστημονική δραστηριότητα της Εταιρείας η οποία αναπτύσσετε είτε από επιστήμονες, είτε από πρόσωπα που προέρχονται από την εκκλησιαστική διοίκηση.

Μελέτες στα Πελοποννησιακά Α'-ΣΤ' (1955-1968)	
Γλώσσα-Λαογραφία	30
Αρχαιολογία- Αρχαιογνωσία- Αρχαία Ιστορία	16
Βυζαντινή Φιλολογία και Τέχνη	16
Νεότερη Ιστορία (κυρίως Ενετική αυτοκρατορία-Καποδιστριακή περίοδο)	16
Εκκλησιαστική Ιστορία	12
Δίκαιο	3
Άλλα θέματα	4

Πέρα από το περιοδικό η Εταιρεία προσανατολίστηκε και στην έκδοση μονογραφιών με την ονομασία «Επιστημονικά Εκδόσεις». Στο πλαίσιο αυτό εκδίδονται 11 βιβλία.⁴⁸ Στην απολογιστική δράση της Εταιρείας εντοπίζεται

⁴⁸ Φώπιος Χρυσανθόπουλος ή Φωτάκος, *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασης*, Αθήνα 1974 (φωτ. επανέκδ.), Αμβρόσιος Φρατζής, *Επιτομή της Ιστορίας της Αναγεννηθείσης Ελλάδος*, Αθήνα 1976, Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων της Ελληνικής Φυλής*, (φωτ. επανέκδ.), Αθήνα 1981, Δημήτρης Κυριακόπουλος, *170 Γορτυνιακά Δημοτικά Τραγούδια*, Αθήνα 1992, Τάσος Γριτσόπουλος, *Η εκκλησία της Πελοποννήσου μετά την Άλωση*, Αθήνα 1992, Τ. Γριτσόπουλος, *Τα*

πρώτη φορά η έγνοια για οργάνωση ενός συνεδρίου το 1973: «Διά την προσέλευση ξένων και Ελλήνων επιστημόνων εις την Πελοποννησιακήν έρευναν, η Εταιρεία οργανώνει Α' Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών εις Σπάρτης την Άνοιξη του επόμενου έτους. Το Συνέδριον τούτο έχει αναβληθή πλέον ή άπαξ».⁴⁹ Οι λόγοι αναβολής του συνεδρίου είναι όπως προκύπτει και από τα διαχειριστικά έξοδα της Εταιρείας είναι οικονομικοί. Είναι η ίδια χρονιά που η Εταιρεία αγοράζει το ακίνητο στην οδό Δερβενίων. Τα οικονομικά της Εταιρείας αποτελούν ένα ενδιαφέρον κομμάτι για τη μελέτης της ανάπτυξης της επιστημονικής της δραστηριότητας μέσα στο χρόνο. Οι βασικοί οικονομικοί πόροι της αποτελούνταν από τη συνδρομή των μελών της και από τις πωλήσεις των εκδόσεων. Εύλογα γενάτε το ερώτημα πως καταφέρνει να είναι μια υπερδραστήρια συλλογικότητα με ιδιόκτητα γραφεία κ.λπ. Την απάντηση τη δίνει πάλι ο τόπος και το δίκτυο των μελών της. Η Εταιρεία δέχεται συστηματικά χρηματοδοτήσεις επί σκοπό για την υλοποίηση κάποιας συγκεκριμένης έκδοσης ή δραστηριότητας και χορηγίες για τη γενική της λειτουργία της από την Εκκλησία, διάφορα Μοναστήρια, τα μέλη και τους συγγενείς τους, κοινωφελή ιδρύματα, το Υπουργείο Πολιτισμού και Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης.

Ενώ παράλληλα η Εταιρεία προσπαθούσε να οργανώσει το μεγάλο Διεθνές Συνέδριο οργανώνει το πρώτο τοπικό συνέδριο στην Πάτρα.

Η Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, παράλληλως προς το οργανούμενων Α' Διεθνές αυτής Συνέδριον, έκρινεν ότι επέστη η κατάλληλος εποχή της οργανώσεως μικρών τοπικών Συνεδρίων ανά τους

χωριά του Φαλάνθου, Αθήνα 1994, Αδαμ. Σαμψών, *Το σπήλαιο των Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων*, Αθήνα 1997, Κων. Κοτσώνη, *Ο Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο*, Αθήνα 1999, Τ. Γρισσόπουλος, *Ιστορία της Γαστούνης*, Αθήνα 2000, Μητροπολίτης Αλέξανδρος, *Ιστορία της Μητροπόλεως Μαντινείας και Κυνουρίας*, Αθήνα 2000.

⁴⁹ *Πελοποννησιακά*, 10 (1974) 225.

Νομούς Πελοποννήσου, δια της εξ Αθηνών μετακινήσεως ειδικών ερευνητών των Πελοποννησιακών θεμάτων, αλλά και δια της συνεργασίας των εις τας επαρχίας διαμενόντων ερευνητών των Πελοποννησιακών θεμάτων. Οι επιδιωκόμενοι στόχοι είναι προφανείς. Κατά βάσιν προάγεται η έρευνα και η γνώσιν. Το ολιγώτερον θα ήτο επιδίωξις δημιουργίας πνευματικής ατμόσφαιρας εις την διψώσαν επαρχίαν. Αι ανακοινώσεις είναι πρωτότυποι μελέται, στηρίζονται εις έρευναν η δίδουν νέας ερμηνείας φαινομένων, δεδομένων και όψεων επί θεμάτων οιασδήποτε φύσεως...και με την επιβαλλομένην επεξεργασίαν λαμβάνουν εν συνεχεία, με υστέρας κατά το πλείστον φροντίδας, μορφήν πραγματειών και έτσι δημοσιεύονται...».⁵⁰

Οι συμμετέχοντες στα συνέδρια φιλοξενούνται από την Εταιρεία και καλύπτονται όλα τα έξοδά τους. Ξεκινούν πάντα με προσφωνήσεις των τοπικών διοικητών (Δήμαρχοι, Νομάρχες, Περιφερειάρχες, Στρατιωτικοί) και εκκλησιαστικών εκπροσώπων. Πολλές ανακοινώσεις πραγματοποιούνται από αρχιερείς και στα συνέδρια όπως και στους τόμους του περιοδικού αναπτύσσονται αρκετές μελέτες εκκλησιαστικής ιστορίας. Στην έναρξη των συνεδρίων πραγματοποιείται κάποιος αρχιερατικός αγιασμός και κάποιες φορές κατά τη διάρκεια τους λαμβάνει χώρα κάποια εκκλησιαστική-θρησκευτική επιμνημόσυνη τελετουργία (π.χ. για τη μνήμη του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη ή του προέδρου της Εταιρείας Τ. Γριτσόπουλου). Ο εκκλησιασμός των συμμετεχόντων εμπεριέχεται μέσα στο επίσημο πρόγραμμα του συνεδρίου, ενώ πολλές φορές πέρα από τις ξεναγήσεις σε αρχαιολογικούς χώρους και μοναστηρία, υπήρξαν επισκέψεις σε στρατόπεδα που συνοδεύονταν από την ανάκρουση σειρίνων και

---

⁵⁰ Πρακτικά του Α΄ εν Πάτραις Τοπικού Συνεδρίου Αχαϊκών Σπουδών, Αθήνα 1974, σ. 3

παραγγελμάτων. Ακολουθεί ο πίνακας με όλα τα τοπικά και διεθνή συνέδρια της Εταιρείας:

ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΝΕΔΡΙΩΝ				
A/A	ΣΥΝΕΔΡΙΟ	ΤΟΠΟΣ	ΧΡΟΝΟΣ	ΧΡΟΝΟΣ ΕΚΔ. ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ
1.	A' Αχαϊκό	Πάτρα	15-16/12/1973	1974
2.	A' Κορινθιακό	Κόρινθος	14-15/12/1974	1975
3.	A' Αρκαδικό	Τρίπολη	4-6/12/1976	1979
4.	A' Αργολικό	Ναύπλιο	2-4/12/1977	1978
5.	A' Μεσσηνιακό	Καλαμάτα	2-4/12/1977	1978
6.	A' Διεθνές	Σπάρτη	7-14/11/1975	1976-78
7.	A' Ηλειακό	Πύργος	23-26/11/1978	1980
8.	B' Διεθνές	Πάτρα	25-31/6/1980	1981-82
9.	A' Λακωνικό	Μολάοι	5-7/6/1982	1982-83
10.	B' Μεσσηνιακό	Κυπαρισσία	24-27/6/1983	1984
11.	B' Αχαϊκό	Καλάβρυτα	24-17/6/1983	1986
12.	B' Κορινθιακό	Λουτράκι	25-27/5/1984	1986
13.	Γ' Διεθνές	Καλαμάτα	8-15/11/1985	1987-1988
14.	B' Αργολικό	Άργος	30/5-1/6/1986	1989
15.	B' Ηλειακό	Αμαλιάδα	13-15/11/1987	1989
16.	Συμπόσιο	Σπάρτη-	27-29/5/1988	1990

	Σπάρτης- Μυστράς	Μυστράς		
17.	Β' Αρκαδικό	Τεγέα- Τρίπολη	11-14/11/1988	1990
18.	Γ' Μεσσηνιακό	Φιλιατρά- Γαργαλιάνοι	24-26/11/1989	1991
19.	Δ' Διεθνές	Κόρινθος	9-16/9/1990	1992
20.	Συμπόσιο Αρκαδικό	Λεωνίδιο	21-23/11/1992	1994
21.	Συμπόσιο Ηλειακό	Πύργος- Γαστούνη	26-28/11/19993	1994
22.	Ε' Διεθνές	Άργος- Ναύπλιο	6-10/9/1995	1996-97
23.	Γ' Κορινθιακό	Κόρινθος	28-30/11/1997	1999
24.	ΣΤ' Διεθνές	Τρίπολη	24-29/9/2000	2001-2002
25.	Συμπόσιο Ηλειακό	Αμαλιάδα	7-9/12/2001	2003
26.	Γ' Αργολικό	Ναύπλιο	18-10/2/2005	2006
27.	Ζ' Διεθνές	Πύργος- Γαστούνη- Αμαλιάδα	11-17/9/2005	2006
28.	ΣΤ' Αχαϊκό	Αίγιο	26-28/5/2006	2009
29.	Η' Διεθνές	Κόρινθος	26-28/9/2008	2010
30.	Συμπόσιο	Γύθειο	17-19/10/2008	2013

	Λακωνικό			
31.	Δ' Μεσσηνιακό	Καλαμάτα	8-11/10/2010	2014
32.	Δ' Αρκαδικό	Τρίπολη- Δημητσάνα	1-3/11/2013	Υπό έκδοση
33.	Θ' Διεθνές	Ναύπλιο	30/10-2/11/2015	Δεν έχει πραγματοποιηθεί

Τα συνέδρια χωρίζονται σε τμήματα ανάλογα με την ιστορική χρονολογική περίοδο των θεματικών που αναπτύσσονται. Η κυρίαρχη διάκριση είναι: α) Αρχαίοι χρόνοι, β) Βυζαντινοί και γ) Νεώτεροι χρόνοι. Αρκετές φορές εκλείπει η δεύτερη κατηγορία η οποία απορροφάται από την πρώτη. Από το 1974 έως και το 2014 δημοσιεύεται ένας μεγάλος όγκος μελετών μέσω των συνεδρίων. Η Συγκομιδή των διεθνών συνεδρίων αποτιμάται ως εξής: α) Θέματα με μη ιστορική προσέγγιση: 128 μελέτες, β) Προσεγγίσεις της αρχαιότητας και των μέσων χρόνων: 269 μελέτες και γ) Μελέτες για τους νεότερους χρόνους: 257. Η δραστηριότητα της Εταιρείας κινείται κοντά στην ακαδημαϊκή κοινότητα. Αρκετοί ερευνητές από ερευνητικά κέντρα και καθηγητές από Πανεπιστήμια βρίσκονται στην οργανωτική επιτροπή συνεδρίων και συμμετέχουν στα πρακτικά των τόμων. Η εξασφάλιση μιας σοβαρής και ποιοτικής ύλης είναι σημαντικό βήμα για τη συνέχιση του εγχειρήματος.

Σημαντική φαίνεται να είναι η συμβολή του Τάσου Γριτσόπουλου στην εξέλιξη της Εταιρείας έτσι όπως φαίνεται από τους αφιερωματικούς τόμους και τα κείμενα για τη μνήμη του στο περιοδικό Πελοποννησιακά. Ο Τάσος Γριτσόπουλος γεννήθηκε στη Δημητσάνα τον Ιανουάριο του 1911 (-2009). Τα έτη 1928-1932 σπούδασε Φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Το 1940 διορίστηκε

επιμελητής αρχαιοτήτων Γορτυνίας και στη συνέχεια έφορος της νεοσύστατης τότε ενιαίας Υπηρεσίας με τίτλο «Δημόσια Βιβλιοθήκη της Σχολής της Δημητσάνας, Ιστορικό Αρχείο Γορτυνίας». Το 1949 ταξινόμησε το αρχείο Βλαχογιάννη στα Γενικά Αρχεία του Κράτους. Το 1958 μετατάχθηκε στη Μέση Εκπαίδευση, στην οποία και έφτασε το 1967 στο βαθμό Γενικού Επιθεωρητή και Επόπτη Μέσης Εκπαίδευσης. Το 1962 υπηρέτησε στο Γυμνάσιο Δημητσάνας, ενώ παράλληλα διατηρούσε και τη θέση του εφόρου της Βιβλιοθήκης, άνευ αμοιβής. Τα χρόνια μεταξύ 1962-1968 υπηρέτησε σε διάφορα Γυμνάσια και Λύκεια της Τρίπολης, του Μοσχάτου, του Πειραιά, στο Διδασκαλείο Δημοτικής Εκπαίδευσης και στη Μαράσλειο Παιδαγωγική Ακαδημία. Το έτος 1966 ανακηρύχτηκε αριστούχος Διδάκτωρ της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών. Η σχέση της βιβλιοθήκης και του ιστορικού αρχείου με την Εταιρεία είναι στενές εξ αιτίας της δραστηριοποίησης του Τάσου Γριτσόπουλου και στους δύο φορείς.⁵¹

Ο Τάσος Γριτσόπουλος ήταν μέλος της Εταιρείας από τα πρώτα χρόνια έναρξης της δραστηριότητάς της και υπήρξε γενικός γραμματέας του διοικητικού συμβουλίου από το 1969 και πρόεδρος από το 1987 έως το θάνατό του το 2009. Από τον δεύτερο κιόλας τόμο του περιοδικού αναλαμβάνει συνεχώς τον συντονισμό και την επιμέλεια της έκδοσης. Σε αυτών αποδίδεται και η ιδέα της υλοποίησης συνεδρίων. Η Εταιρεία αναγνωρίζοντας το σημαντικό του έργο του αφιερώνει τον 16^ο τόμο του περιοδικού το 1986 μια χρονιά πριν αναλάβει την προεδρία της. Ο Κωνσταντίνος Ρωμαίος γράφει σε εκείνο τον τόμο:

---

⁵¹ Με την υπ' αριθμ. 1543/1901 απόφαση του Πρωτοδικείου Τριπόλεως και την υπ' αριθμ. 264/1905 απόφαση του Εφετείου Ναυπλίου, η βιβλιοθήκη αναγνωρίστηκε ως «Κοινοτική Βιβλιοθήκη της Σχολής Δημητσάνης». Με το Νομοθετικό Διάταγμα 1679/1942 (ΦΕΚ. Α', αρ.φ. 214/7-4-1942, σ. 1279-12) αποπτελεί ενιαίο οργανισμό με το Μουσείο Δημητσάνης και το τοπικό Ιστορικό Αρχείο Γορτυνίας. Με τον Νόμο 459/1943 (ΦΕΚ Α', αρ.φ. 257/13-8-1943, σ. 1207-1208) η Βιβλιοθήκη, το Μουσείο και το Αρχείο, καθίστανται ενιαία δημόσια υπηρεσία με το όνομα «Βιβλιοθήκη της Σχολής Δημητσάνης, Μουσείο και Ιστορικών Αρχείων Γορτυνίας». Ο Ν. 459/1943 τροποποιήθηκε από τον Νόμο 337/1976 (ΦΕΚ Α', αρ.φ. 134/3-6-1976, σ. 919).

Εκεί που έδωσε το μέγα βάρος της προσωπικότητάς του ο Γριτσόπουλος είναι η Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, της οποίας αναδεικνύεται στυλοβάτης και αναμορφωτής, αλλ' ευεργέτης πραγματικός. [...] Πρέπει να τονισθεί όμως ευθύς αμέσως ότι άνοιξε τας πύλας της ερεύνης και της Εταιρείας Πελοποννησιακών Σπουδών προς τους νέους, έδωσε πτερά εις το σωματείον, ενθουσιάζει τους φίλους και τους συνεργάτες του, κάνει συνειδητούς τους αδιάφορους, πυκνώνει το δίκτυον των Ελλήνων και ξένων Πελοποννησιολόγων. Ορθώς εχαρακτηρίσθη ψυχή της Εταιρείας από τον αείμνηστον Πρόεδρον Δ. Κιουσόπουλον, πράγμα που ανενδοιάστως επαναλαμβάνεται έκτοτε.⁵²

Ο Γριτσόπουλος στα χρόνια της ενεργής συγγραφικής του δραστηριότητας δημοσιεύει κυρίως ποικίλα άρθρα και μονογραφίες με έμφαση στη εκκλησιαστική ιστορία και την ιστορία των νεώτερων χρόνων της τουρκοκρατίας, όπως αναφέρει ο ίδιος, και των χρόνων της Ελληνικής Επανάστασης. Επιδιώκει να επιστρέψει και να εργαστεί στον τόπο που γεννήθηκε τη Δημητσάνα και του δίνεται η ευκαιρία μέσω της δημιουργίας του αρχείου και της Βιβλιοθήκης.

Πέρα από τη δραστηριότητά του στη Εταιρεία ο ίδιος μετέχει ενεργά και στην Εταιρεία Ιστορικών Σπουδών επί του Νεωτέρου Ελληνισμού, αρχικά ως Γενικός Γραμματέας και μετέπειτα Πρόεδρος της και διευθύνει το περιοδικό Μνημοσύνη και ως Ιδρυτής και Πρόεδρος της Ένωσης Επιστημονικών Εταιρειών Ελλάδος, διευθύνει το περιοδικό Επιστημονική Κυψέλη με σκοπό προάγει τις

---

⁵² Κώστας Ρωμαίος, «Φίλιον Δώρημα εις τον Τάσον Αθ. Γριτσόπουλον», *Πελοποννησιακά*, τ. ΙΣΤ', Αθήνα 1986, σ. 1'.

ιστορικές έρευνες της Ελλάδος. Οι μονογραφίες του⁵³ καλύπτουν τις αναζητήσεις που φαίνεται να ηγεμονεύουν και στα ερευνητικά ενδιαφέροντα της Εταιρείας. Βραβεύτηκε για την δραστηριότητά του από εκκλησιαστικούς και κρατικούς φορείς, καθώς επίσης και από την Ακαδημία Αθηνών.⁵⁴ Επίσης μετέχει σε αρκετά συμβούλια διαχείρισης κληροδοτημάτων και φιλανθρωπικών δράσεων.

Η Δημητσάνα επανέρχεται στην παρούσα μελέτη για την τοπική ιστοριογραφία της Πελοποννήσου. Ο Τάκης Κανδηλώρος υποκείμενο συγκροτημένο γύρω από την ιστορική κουλτούρα του 19^{ου} αιώνα και ο Τάσος Γριστόπουλος συγκροτημένος ως εκπαιδευμένος αλλά και οργανικός διανοούμενος της περιοχής του και φιλόλογος στο Πανεπιστήμιο Αθηνών το 1928-1932 μοιράζονται κοινές ερευνητικές ανησυχίες που υπαγορεύονται από την τοπική ιστορική κουλτούρα. Τι είναι αυτό όμως που καταφέρει να κάνει την Δημητσάνα τόσο σημαντικό τόπο γύρω από τον οποίο σταδιακά θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε κατά τη γνώμη μου πως διαμορφώνεται η Πελοποννησιακή τοπική ταυτότητα και η σχέση της με το εθνική; Η Δημητσάνα παράγει κατά κύριο λόγο στα οθωμανικά χρόνια δύο πράγματα: α) μπαρούτι και β) ανθρώπινο εκκλησιαστικό δυναμικό το οποίο μετακινείται στην οθωμανική επικράτεια και

---

⁵³ Έργα του Τ. Γριστόπουλου: *Μονή Φιλοσόφου* (1960), *Σχολή Δημητσάνης* (1962), *Σχεδιάγραμμα* (Συλλογή μελετημάτων) (1963), *Μυστράς* (1966), *Ορλωφικά* (1967), *Πατριαρχική του Γένους Μεγάλη Σχολή* (1966), *Εισαγωγή εις στην Νέαν Ελληνικήν Λογοτεχνίαν* (1969), *Η Ιστορία της Τριπολιτσάς* (1972), *Εκκλησιαστική Ιστορία και Χριστιανικά Μνημεία της Κορίνθιας* (1973), *Ιστορία του Γερακίου* (1982), *170 Γορτυνιακά Δημοτικά Τραγούδια* (1992), *Τα χωριά του Φαλάνθου* (1994), *Η Εκκλησία της Πελοποννήσου μετά την Άλωσιν* (1996), *Ιστορία της Γαστούνης* (1998-99), *Μονή Φανερωμένης Χίλιομοδίου* (1998), *Μονή Αιμυαλών* (2000), *Μελέτες του που αναφέρονται στη γενέτειρά του Δημητσάνα: Η Βιβλιοθήκη Δημητσάνης* (1939), *Ιστορική παράδοσις τοπωνυμιών περιοχής Δημητσάνας* (1987-88). Δημοσιεύσεις άρθρων και μελετών του στο Νεότερο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό Ηλίου, στη Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, στη *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, καθώς επίσης και σε επιστημονικά περιοδικά της χώρας *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας*, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, *Παρνασσός*, *Ελληνική Δημιουργία*, *Μακεδονικά*, *Αρχείον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, *Μικρασιατικά Χρονικά*, *Θασιακά*, *Μεσσηνιακά Γράμματα*, *Πρωτοκλήτεια Πατρών*, *Ολυμπιακά Χρονικά*, *Θεολογία*, *Αρχείον του Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου και Ηπειρωτική Εστία*.

⁵⁴ Μια πρώτη αποτίμηση του έργου του Γριστόπουλου γίνεται στον αφιερωμένο τόμο σε αυτόν του περιοδικού Πελοποννησιακά αλλά είναι ελλιπής, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, καθώς ο ίδιος συνεχίζει ενεργά να δραστηριοποιείται στο συγγραφικό πεδίο για πολλά χρόνια ακόμα.

αναλαμβάνει θέσεις ισχύος στο διοικητικό μηχανισμό της εκκλησίας. Βρίσκεται σχεδόν στο γεωγραφικό κέντρο της Πελοποννήσου και αποτελεί ένα εμβληματικό μέρος για την ιστορική της κουλτούρα.

Η Ελληνική Επανάσταση διαδραματίζεται εκεί και το μπαρούτι είναι σημαντικό για την εξέλιξη της. Αυτό είναι κάτι πρακτικό και σαφές γιατί είναι σημαντικό. Το εκκλησιαστικό δυναμικό από την άλλη φαίνεται να αποτελεί μέρος μιας ιδεολογικής διαδρομής της σύνδεσης του τοπικού με το εθνικό και αυτό μέσα από τη συγκρότηση της ελληνοχριστιανικής εθνικής ταυτότητας στα χρόνια μετά την Επανάσταση και στις πολιτικές χρήσεις της σε διάφορες ιστορικές στιγμές του κράτους. Ενώ παράλληλα αποτελούσε ένα δίκτυο εξουσίας. Τόσο ο Καδηλώρος, όσο και ο Γριτσόπουλος ασχολούνται με ιστορικά εκκλησιαστικά πρόσωπα ή την εκκλησιαστική ιστορία και παιδεία, αλλά και η δραστηριότητα της Εταιρείας είναι άμεσα συνδεδεμένη με την Εκκλησία.

Η συγκρότηση των εκδοτικών ομάδων που συνήθως ήταν μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου της Εταιρείας (σχεδόν σε όλους τους τόμους επιμελητής είναι ο Τάσος Γριτσόπουλος με τη βοήθεια άλλων) αλλά και η οργάνωση δράσεων και συνεδρίων ενισχύει τη δικτύωση των μελών της Εταιρείας και συνήθως κατευθύνει έμμεσα και τα θεματικά πεδία και τη φυσιογνωμία της επιστημονικής συλλογικότητας. Οι συμμετέχοντες διεκδικούν, ανεξάρτητα από το επιστημονικό τους υπόβαθρο, την επιστημονική αυθεντία για το θέμα το οποίο προσεγγίζουν. Παρότι αρκετά μέλη της Εταιρείας ή συμμετέχοντες στις δράσεις της βρίσκονται μεταξύ της ακαδημαϊκότητας και της λογιουσύνης τα κίνητρα φαίνονται να είναι κυρίως επιστημονικά. Η συνεχής επίκληση στη δικτύωση των επιστημόνων διαφορετικών περιοχών που ασχολούνται με την Πελοπόννησο αλλά και η ανάπτυξη ερευνών για την περιοχή δείχνει μια περισσότερο επιστημονική κατεύθυνση παρά πολιτική. Είναι σαφής βέβαια η

ιδεολογική τοποθέτηση του όλου εγχειρήματος έτσι όπως εξελίχθηκε και εξελίσσετε στη διάρκεια της ενεργής ζωής τους.

Οι προσφωνήσεις στα συνέδρια από εξωακαδημαϊκούς κύκλους που έχουν απόλυτη σχέση με τους εξουσιαστικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς της τοπικής κοινωνίας (αυτοδιοίκηση, εκκλησία και στρατός) αντιλαμβάνονται την δραστηριότητα της Εταιρείας ως μέρος του πρακτικού τους παρελθόντος. Η δράση της Εταιρείας φαίνεται να διασώζει γι' αυτούς το τοπικό τους παρελθόν και τη ιστορική τους μνήμη με την οποία διατηρούν μια τόσο συναισθηματική, όσο και ιδεολογική σχέση στην οποία προστρέχουν για να δώσουν νοήματα στο παρόν τους. Η σχέση με τους μηχανισμούς του πρακτικού παρελθόντος έχει έντονη σημασία για το κοινό της Εταιρείας και ξεπερνάει την ιστορική γραφή. Για αυτό και βλέπουμε μια σειρά τελετουργιών και μνημοσυνών να υλοποιούνται στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων της. Μη ξεχνάμε πως πέρα από αναγνωστικό ή συμμετοχικό κοινό των εκδόσεων και των δραστηριοτήτων της Εταιρείας, αυτοί οι τοπικοί θεσμικοί κύκλοι αποτελούν τους χρηματοδότες της δραστηριότητας της, οπότε το ένα τροφοδοτεί τη βιωσιμότητα του άλλου.

Ο τόπος μέρος της επιστημονικής ιστοριογραφίας

Ο τόπος, οι άνθρωποι και ο χρόνος αποτελούν βασικά συστατικά της ιστορίας. Και τα τρία είναι μεταβλητά και ρευστά. Η σχέση του τόπου, του χώρου ή ευρύτερα της γεωγραφίας και της μελέτης του παρελθόντος είναι μια παράδοση που διατρέχει την ιστοριογραφία από τα πρώτα της κιάλας βήματα της στην αρχαιότητα. Η ιστορική προσέγγιση στον τόπο είναι εντονότερη σε περιοχές γύρω από τις οποίες διαμορφώνεται ένας μηχανισμός ισχυρής ιστορικότητας: α) έντονη ιστορική μνήμη, β) ύπαρξη γραπτών πηγών, γ) σημαντικά ιστορικά γεγονότα και δ) δραστηριοποίηση σημαντικών προσωπικοτήτων για το ηγεμονικό αφήγημα, εν προκειμένω το εθνικό, για το παρελθόν. Ο τόπος όπως είδαμε συγκροτεί ένα εξειδικευμένο αντικείμενο μελέτης της ιστοριογραφίας. Από τους ευρυμαθείς λογίους του 19^{ου} αιώνα έως τους σύγχρονους επαγγελματίες ιστορικούς τα ερωτήματα όταν ασχολούνται με έναν τόπο δεν έχουν αλλάξει ιδιαίτερα. Έχουν αλλάξει όμως τα αναλυτικά εργαλεία προσέγγισης αυτών των ερωτημάτων και οι πηγές μελέτης τους.

Ο Σπυρίδων Π. Λάμπρος (1851-1919) καθηγητής στην έδρα της γενικής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών από το 1890⁵⁵ γράφει για το έργο του *Παλαιολόγια και Πελοποννησιακά*:

[...] η ιστορία της πελοποννησιακής χερσονήσου επί των Παλαιολόγων παρέχει μέγιστον ενδιαφέρον. Εν τη Πελοποννήσω των παλαιολογείων χρόνων παρουσιάζεται το φαινόμενο εκείνο, όπερ κατά την μακράν σταδιοδρομίαν του

---

⁵⁵ Βλ. Έφη Γαζή, «Μια ρομαντική ιστορική επιστήμη. Η περίπτωση του Σπυρίδωνος Λάμπρου (1851-1919)», *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας. Ιστοριογραφία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας (1833-2002)*, Αθήνα, 2004, τ. Α, σ. 193-213.

αιωνόβιον ελληνισμού και άλλως προσβάλει τους υμετέρους οφθαλμούς. Παρατηρούμεν δηλαδή, ότι ουχί άπαξ, εν ω φαίνεται εκπίπτων και μαραινόμενος ο ελληνισμός εν τη κυρία αυτού εστία εμφανίζεται αίφνης αναβιών εν άλλη γωνιά των ελληνικών χωρών, [...] η Πελοπόννησος υπό ηγεμόνας εκ της αυτής εκείνης δυναστείας των Παλαιολόγων [...] κατόρθωσε να απαλλαγή μεν της λατινοκρατίας, ανασυσταθῆ δ' εις πολιτείαν ελληνικήν εδαφικώς πολύ ευρύτεραν του εκπνέοντος βυζαντινού κράτους και αναδείχθη εστία νέου λογοτεχνικού και καλλιτεχνικού βίου. Η έννοια του γένους αναγενναται εν τη χώρα εκείνη, ήτις μικράν είχε δείξει ζωήν από ων χρόνων [...].⁵⁶

Ο ρομαντικός ιστορικός του 19^{ου} αιώνα βλέπει στην Πελοπόννησο τη συνέχεια του ελληνικού γένους όπως αυτή αναδεικνύεται μέσα από τις πηγές που μελετάει μεταξύ των ενετικών και οθωμανικών διοικήσεων. Η Πελοπόννησος αποτέλεσε για την ρομαντική ιστοριογραφία του 19^{ου} αιώνα προνομιακό τόπο μελέτης και σύνδεσης με την εθνική ταυτότητα. Εκεί ξεκίνησε η Ελληνική Επανάσταση του 1821 και διαμορφώθηκε το κράτος πριν το κράτος μέσω των εθνοσυνελεύσεων. Εν συνόλω ποτέ δεν αμφισβητήθηκε η ελληνικότητα της Πελοποννήσου ή συμβολή των περιοχών τους στην εθνική προσπάθεια. Εξ αιτίας της σχέσης της με τις δυτικές αυτοκρατορίες είναι μεγάλος ο όγκος των τεκμηρίων που έχει παραχθεί. Μετά τις μελέτες του Λάμπρου στα βενετικά αρχεία ακολούθησε η διδακτορική διατριβή του Διονύσιου Ζακυθηνού (1905-1993) για το *Δεσποτάτο του Μωρέα*.⁵⁷

---

⁵⁶ Έντυπη επιστολή του Σπυρίδωνος Λάμπρου προς τον πρύτανη του Πανεπιστημίου του Βερολίνου (1910), σ. 4-5, στο http://anemi.lib.uoc.gr/php/pdf_pager.php?rec=/metadata/4/4/8/metadata-259-000002.tkl&do=215043.pdf&pageno=17&pagestart=1&width=402&height=602&maxpage=20&lang=e (ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 10/6/2015=).

⁵⁷ Για τον Δ. Ζακυθινό βλ. Βούλα Κόντη, «Εργογραφία Διονύσιου Ζακυθινού», *Σύμμεικτα* 9α (1994), 17-62 και Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Οι βυζαντινές ιστορικές σπουδές στην Ελλάδα. Από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο στο Διονύσιο Ζακυθινό», *Σύμμεικτα*, τομ.9β, (1994), σελ.153-176.

Μέσα από διαφορετικούς ιστοριογραφικούς δρόμους κάποιες περιοχές της Πελοποννήσου θα αποκτήσουν τη δική τους ιστοριογραφική παραγωγή. Δε θα αναφερθώ εδώ αναλυτικά παρά μόνο ενδεικτικά σε κάποιες δουλειές καθώς αυτές δεν αντιμετωπίζονται ως τοπικές ιστορίες με την παραδοσιακή έννοια. Είναι προϊόντα εκπαιδευμένων ιστορικών με συστηματική μεθοδολογία και επιστημονικό κύρος. Η πολιτική ιστορία, η οικονομική και ιστορική γεωγραφία και δημογραφία θα αναβαθμίσουν τη μελέτη του τόπου μέσα στο χρόνο μετά τα μέσα του 20^{ου} αιώνα.⁵⁸ Η μικροϊστορία είναι αυτή που θα στρέψει τους επαγγελματίες ιστορικούς, ερευνητές και ακαδημαϊκούς στον τόπο. Ο Σπύρος Ασδραχάς αναφέρει: «Την ξαναβρίσκουμε την λίγο-πολύ περιφρονημένη τοπική ιστορία, μέσα από τους δρόμους που παίρνουν τα σημερινά ιστοριογραφικά ενδιαφέροντα, χωρίς τούτο να σημαίνει ότι υιοθετούμε το συνολικό της σχήμα· τη συναντάμε κυρίως μέσα από τα ζητούμενα της μικροϊστορίας, στο βαθμό που η τελευταία στη μικρή τοπική κλίμακα με όσα αυτή συνέλκει στο επίπεδο της δημογραφίας, των ανθρώπινων ομαδώσεων, οικογενειακών, επαγγελματικών, κυριαρχικών (παράλληλων και διαπλεκόμενων), στο επίπεδο των συμπεριφορών».⁵⁹ Υπάρχει όμως μια βασική διαφορά μεταξύ των τοπικών ιστοριών που προέρχονται από τους παραδοσιακούς δρόμους της τοπικής λογισύνης σε σχέση με την μικροϊστορική προσέγγιση. Η παραδοσιακή τοπική ιστοριογραφία ενδιαφέρεται για την ανάδειξη του τόπου ως κάτι ξεχωριστό, ιδιαίτερο και με μοναδική συμβολή, οι σύγχρονες ακαδημαϊκές κατευθύνσεις θέτουν τον τόπο στο ιστορικό του πολιτισμικό πλαίσιο με σκοπό την ένταξη του

---

⁵⁸ Ενδεικτικά βλ. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18^ο αιώνα (1715-1798)*, Αθήνα 1972, Θανάσης Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο: Αιγιάλεια τέλη 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1992, Κώστας Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης, 15^{ος}-19^{ος} αιώνας*, Ιωάννινα, 1995.

⁵⁹ Σπύρος Ασδραχάς, «Η τοπική ιστορία», *Ιστορικά απεικασματα*, Αθήνα Θεμέλιο, 1995, σ. 180.

στη γενική ιστορία.⁶⁰ Εν τω μεταξύ η ανάπτυξη νέων μελετών από άλλες ερευνητικές προσεγγίσεις και συγγενικές με την ιστορία επιστήμες όπως η αρχιτεκτονική, η κοινωνική ανθρωπολογία και η αρχαιολογία εμπλούτισαν την βιβλιογραφία σχετικά με τον τόπο. Η ερευνητική στροφή στη μικροϊστορία αποτυπώνεται και βιβλιογραφικά καθώς από το 1980 και μετά συνεχώς αυξάνεται ο αριθμός ερευνών, διατριβών και επιστημονικών άρθρων που δημοσιεύονται με έμφαση σε περιοχές ή οικισμούς της Πελοποννήσου. Σημαντική για την ιστοριογραφία της Πελοποννήσου είναι η διδακτορική διατριβή του Βασίλη Παναγιωτόπουλου, *Πληθυσμός και Οικισμοί της Πελοποννήσου*⁶¹ και ακολουθεί από τους ερευνητικούς κύκλους του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών ο συλλογικός τόμος, *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος-15ος αι.)*⁶². Επίσης σημαντικό ερευνητικό εργαλείο για τους ερευνητές της Πελοποννησιακής ιστορίας είναι το έργο του Γιάννη Πίκουλα, *Λεξικό των οικισμών της Πελοποννήσου: παλαιά και νέα τοπωνύμια*.⁶³ Παράλληλα από τη δεκαετία του 1980 δεκάδες είναι οι επιστημονικές μελέτες κυρίως σε επίπεδο αρθρογραφίας και μεταπτυχιακών ή διδακτορικών διατριβών που έχουν ως παράδειγμα κάποια περιοχή της Πελοποννήσου.

---

⁶⁰ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Γενικό και μερικό, οι διαφορετικές ιστορικές τύχες», *Πρακτικά Δ΄ Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού. Από την τοπική ιστορία στη συνολική: το παράδειγμα της Λευκάδας, 15^{ος}-19^{ος} αι.*, Αθήνα 1996, σ. 457-460.

⁶¹ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και Οικισμοί της Πελοποννήσου, 13^{ος}-18^{ος} αι.*, Αθήνα 1987.

⁶² Ελένη Γραμματικοπούλου (επιμ.), *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος-15ος αι.)*, Αθήνα 2000.

⁶³ Γιάννης Πίκουλας, *Λεξικό των οικισμών της Πελοποννήσου: παλαιά και νέα τοπωνύμια*, Αθήνα 2001.

Αντί Επιλόγου

Η μελέτης της τοπικής ιστοριογραφίας έχει απασχολήσει λίγο τους σύγχρονους ιστορικούς κυρίως επειδή οι μελέτες που προέρχονται με αναφορές σε έναν τόπο είναι εξωακαδημαϊκές, προέρχονται από μη επαγγελματίες ιστορικούς και ακολουθούν παραδοσιακούς δρόμους. Σε αυτές τις μελέτες δεν κατατάσσονται ακαδημαϊκές εργασίες που έχουν ως παράδειγμα κάποιο τόπο για να μελετήσουν σε βάθος τα ιστοριογραφικά τους ερωτήματα. Η τοπική ιστορία ταυτίστηκε στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα με την έννοια του εκπαιδευτικού εργαλείου στο πλαίσιο των μαθημάτων ιστορίας στο σχολικό πρόγραμμα ενώ παράλληλα από το δεύτερο μισό του ίδιου αιώνα αυτή που γράφουν τις τοπικές ιστορίες είναι κυρίως δάσκαλοι της κάθε περιοχής.

Ο Παναγιώτης Μιχαηλάρης μελετάει τις παρουσιάσεις τοπικών ιστοριογραφικών έργων από τον Κ. Θ. Δημαρά στις επιφυλλίδες της εφημερίδας *Βήμα* κατά τις δεκαετίες 1950-1970. Εκεί συμπεράνει πως από τη δεκαετία του 1960 και μετά σταδιακά η τοπική ιστοριογραφία αρχίζει να παρακμάζει και αυτό διαφαίνεται από τη σταδιακή μείωση των έργων που εκδίδονται και την αύξηση των ανατυπώσεων παλιών εκδόσεων.⁶⁴ Πιθανότατα αυτή η μείωση είναι δυνατό

---

⁶⁴ Παναγιώτης Μιχαηλάρης, *ό.π.*, σ. 219.

να αποδοθεί και στην ανάπτυξη με πιο αυστηρούς όρους της επαγγελματικής ταυτότητας της ιστορικής γραφής, ενώ παράλληλα δεν υπάρχει πια η πολιτική-ιδεολογική αναγκαιότητα όλων αυτών των εκδόσεων. Ο Δημαράς δεν απορρίπτει τα τοπικά έργα και προσπαθεί να κατανοήσει την ευρεία διάδοση τους. Ο Σπύρος Ασδραχάς αργότερα συγκλίνει με την άποψη του Δημαρά και γράφει πως το τοπικό ιστορικό είδος μεταφέρει ευαισθησίες, καλλιεργεί νέα θεματικά πεδία και θησαυρίζει την ιστοριογραφία με λανθάνον πραγματολογικό υλικό.⁶⁵

Η Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου προσπαθεί να αναλύσει μέσα από το παράδειγμα της Κοζανίτικης τοπικής ιστοριογραφίας την εθνική σύνδεση ενός τόπου με το ελληνικό κράτος.⁶⁶ Εισάγεται εδώ μια άλλη προβληματική. Πόσο διαφορετικές είναι οι ιστοριογραφικές διαδρομές σε περιοχές που ενσωματώνονται αργότερα στο νεοελληνικό κράτος; Στην περίπτωση της Πελοποννήσου τα πράγματα είναι αντίστροφα. Δεν αμφισβητείται η εθνική της καταγωγή, ούτε είναι αναγκαία η απόδειξή της. Όμως σε πιο μικρή κλίμακα είναι αναγκαίο από την πλευρά των τοπικών ιστορικών να γίνει σαφής η συμβολή του τόπου που μελετούν στο εθνικό αφήγημα. Ακριβώς εδώ έρχεται και το ιστοριογραφικό ερώτημα που έχει θέσει ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος: «αν σε ιστοριογραφικό επίπεδο το τοπικό διατυπώνεται σχετικά εύκολα, το γενικό ποιο είναι; Είναι το εθνικό; είναι το περιφερειακό; είναι το ζωτικό; το θεματικό;»⁶⁷. Και σε συνέχεια αυτού τις διαμάχες δημιουργεί το γενικό; Ποιους ανταγωνισμούς; Δε φαίνεται πάντως οι τοπικοί ιστοριογράφοι να διασταυρώνεται αντιπαραθετικά ο ένας έναντι του άλλου. Περισσότερο παρατηρείται η ανάπτυξη του ίδιου σχήματος και η επανάληψη της ιστορικής πληροφορίας από τον ένα τόπο στον άλλο.

---

⁶⁵ Σπύρος Ασδραχάς, «Τοπική Ιστορία», *Ιστορικά Απεικάσματα*, Αθήνα 1995, σ. 179-182.

⁶⁶ Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, «Οι τοπικές συνιστώσες μιας εθνικής ιστοριογραφίας: σχόλια για την Κοζανίτικη Ιστοριογραφία», *Τα Ιστορικά*, 28-29 (1998) σ. 240-252.

⁶⁷ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Γενικό και μερικό, οι διαφορετικές ιστορικές τύχες», ό.π., σ. 458.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση της Λευκαδίτικης και εν γένει της επτανησιακής ιστοριογραφίας καθώς φαίνεται από τη μελέτη των έργων τους να είναι κοντά στην επιστημονική μεθοδολογία και βέβαια να ακολουθούν το ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής που εκδόθηκαν.⁶⁸ Η περίπτωση της Πελοποννήσου δε φαίνεται να αποκλίνει από την τοπική ιστοριογραφία των Κυκλάδων, όπως την παρουσιάζει σε μια μελέτη του ο Δημήτρης Δημητρόπουλος.⁶⁹ Στις νησιωτικές περιοχές τα γεωγραφικά όρια στην αναζήτηση του τοπικού παρελθόντος είναι πιο ξεκάθαρα.⁷⁰ Το νησί αποτελεί το πλαίσιο, από την άλλη στην τοπική ιστοριογραφία της ηπειρωτικής χώρας ο τόπος έχει ποικίλες αναφορές. Ο οικισμός, η επαρχεία, ο νομός και η περιφέρειες. Ο όρια του τόπου συνήθως ταυτίζονται με τα όρια της τοπικής αυτοδιοίκησης.

Η τοπική αυτοδιοίκηση τα τελευταία χρόνια έχει συμβάλει σημαντικά στην ανάπτυξη παραγώγων που έχουν σχέση άμεσα ή έμμεσα με την τοπική ιστοριογραφία. Ο πολιτιστικός τουρισμός είναι στο επίκεντρο του σχεδιασμού τους και στο πλαίσιο αυτό εκδίδουν βιβλία, λευκώματα, οπτικοακουστικά προϊόντα, ντοκιμαντέρ, διαδικτυακούς ιστότοπους κ.α. Η τοπική ιστορία συναντιέται με τη δημόσια με αποτέλεσμα να δημιουργείται μεγαλύτερη απόσταση από την ακαδημαϊκή συγκριτικά με τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η παραγωγή νέων τοπικοτήτων είναι σήμερα σημαντικό ζητούμενο, καθώς σε μικρο-τόπους, πόλεις και χωριά, βιώνουμε ακριβώς την οντολογική αποδυνάμωση της τοπικότητας, ως ιδιότητας κοινωνικής ζωής, με φαινόμενα

---

⁶⁸ Για την επτανησιακή ιστοριογραφία βλ. Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, «Επτανησιακή ιστοριογραφία και γραμματολογία 16ος - 20ος αι.: παρουσίαση της θεματικής», *Πρακτικά του Ζ' Πανιωνίου Συνεδρίου, Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002*, τ. Α', Αθήνα 2004, σ. 79-89, του ίδιου, «Ο ιστορικός της Λευκάδας» στο Κ. Μαχαιρά, *Η Λευκάς επί ενετοκρατίας*, ανατύπωση, Αθήνα 2008 και του ίδιου, «Η τοπική ιστορία και ο Πάνος Γ. Ροντογιάννης (1911-1996). Ο Νίκος Γ. Σβορώνος (1911-1989) και η κληρονομιά του», *Πρακτικά Ε' Συμποσίου. Σταθμοί στην πορεία της Λευκάδας τον 20ό αιώνα*, Αθήνα 2001, σ. 163-173.

⁶⁹ Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Διαδρομές της ιστοριογραφίας στα νησιά του Αιγαίου. Το παράδειγμα των Κυκλάδων και η Σίφνος», ό.π., σ. 495-510.

⁷⁰ Βλ. Χρήστος Χρυσανθόπουλος, «Η Γεωργία Κουλικούρδη και η αναμέτρησή της με την τοπική ιστορία», *Η Αιγιναία*, τ. 23, 2012, σ. 111-115.

διάσπασης των κοινωνικών συνεκτικών δεσμών, εθνοτικών ομαδοποιήσεων, κοινωνικού αποκλεισμού, συρρίκνωσης και ιδιωτικοποίησης του δημόσιου χώρου. Η έννοια της τοπικότητας (και με τοπικότητα εννοούμε δομές συναισθήματος, μνήμης, κοινωνικής ζωής) δεν είναι κάτι δεδομένο, χωρικά προσδιορισμένο και ομοιογενές, μια διαχρονική έννοια, αλλά μια εφήμερη κατασκευή που η παραγωγή της σήμερα εξαρτάται από ακανόνιστες διαδράσεις ανάμεσα στις οικονομικές ροές, στο έθνος-κράτος και στις ηλεκτρονικές κοινότητες. Φυσικά αυτό δεν είναι κάτι καινούριο με τις μεταναστευτικές ροές καθ' όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα ο λόγος για τον τόπο ή η αναφορά σε αυτόν ξεπερνάει τα συμβατικά, στενά γεωγραφικά όρια. Η ρητορική της τοπικότητας εκφέρεται από μορφές νοσταλγίας, επετείων και μνημείων, ονοματοδοσίες δρόμων και μέσα από την τοπική ιστοριογραφία.

Στους σύγχρονους ακαδημαϊκούς κύκλους δύσκολα κάποιος ερευνητής θα χαρακτηριζόταν ως τοπικός ιστορικός ακόμα και αν όλες του οι εργασίες αφορούν μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή. Ο χαρακτηρισμός "τοπικός" αναφέρεται για μελετητές με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Ο τοπικός ιστορικός συνήθως δεν έχει σπουδάσει ιστορία, οι μελέτες του ακολουθούν παραδοσιακούς δρόμους και υπάρχει απόσταση από την επιστημονική μεθοδολογία. Συνήθως έλκει και την καταγωγή του από την περιοχή την οποία μελετάει. Οπότε ο τοπικός ιστορικός διαφέρει από τον ιστορικό που μελετάει έναν τόπο.

Εν κατακλείδι η τοπική ιστοριογραφία φαίνεται να ακολουθεί τις ανάγκες της εθνικής ιδεολογίας και της συγκρότησης ενός ενιαίου εθνικού ιστορικού αφηγήματος. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η ποιότητα των έργων τοπικής ιστορίας που προέρχονταν από τους λόγιους της εποχής είχαν βρει συνομιλητές στους ακαδημαϊκούς κύκλους. Στο πέρασμα του 20^{ου} αιώνα η τοπική ιστορία δεν

ακολουθεί τις ιστοριογραφικές εξελίξεις και μένει προσκολλημένη στα παραδοσιακά σχήματα με αποτέλεσμα να μεγαλώσει η απόσταση μεταξύ των ακαδημαϊκών εργασιών και αυτών που προέρχονται από εξωακαδημαϊκούς κύκλους.

Βιβλιογραφία

Finlay George, *The Hellenic Kingdom and the Greek Nation*, Λονδίνο, 1836, σ. 34-35.

Hayden White, "The Practical Past", *Historiein* 10 (2010) 10-19.

Romano R., *Που οδεύει η ιστορία; Αναζητήσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, ΕΜΝΕ-Μνήμων, Αθήνα 1996

Αρκαδική Επετηρίς, τ. 1, Αθήνα 1903 και τ. 2, Αθήνα 1906.

Ασδραχάς Σπύρος, «Τοπική Ιστορία», *Ιστορικά Απεικάσματα*, Αθήνα 1995, σ. 179-182.

Βόγλη Ελπίδα, «Έλληνες το γένος», *Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1844)*, Ηράκλειο 2008

Γαζή Έφη, «Μια ρομαντική ιστορική επιστήμη. Η περίπτωση του Σπυριδώνος Λάμπρου (1851-1919)», *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας. Ιστοριογραφία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας (1833-2002)*, Αθήνα, 2004, τ. Α, σ. 193-213.

Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Νομού Εύβοιας, *Η τοπική ιστορία στο σχολείο. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις*, Χαλκίδα 1995

Γραμματικοπούλου Ελένη (επιμ.), *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος-15ος αι.)*, Αθήνα 2000.

Δημητρόπουλος Δημήτρης, «Διαδρομές της ιστοριογραφίας στα νησιά του Αιγαίου. Το παράδειγμα των Κυκλάδων και η Σίφνος», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σύνδεσμος Σιφναϊκών Μελετών*, τ. Β', Αθήνα 2005, σ. 495-510.

Δημητρόπουλος Δημήτρης, «Ο “Γέρος του Μοριά”: Κτίζοντας μια πατρική φιγούρα του έθνους», *Η ματιά των άλλων». Προσλήψεις προσώπων που σφράγισαν τρεις αιώνες (18ος-20ός)*, Αθήνα 2012, σ. 69-90

Δουκάκης Δημήτριος, *Μεσσηνιακά και ιδία περί Φαρών και Καλαμάτας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του Καποδιστρίου*, τ. 1-3, Αθήνα 1905

Δουσμάνης Βίκτωρ, *Ιστορία της Θεσσαλίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1925

Ευαγγέλου Στρατής, *Ιστορία της πόλεως των Σερρών από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Σέρρες 1926

Ζακυθηνός Διονύσιος, «Σωκράτης Κουγέας», *Νέα Εστία*, τ. 95, τ/χ. 1120 (1974)

Ζέπου Παναγιώτης Ι., «Νεκρολογία για τον Ευγγόπουλο», *Νέα Εστία*, τ. 1245

Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων, *Ενότητα Τοπική Ιστορία*, Αθήνα, χ.χ

Ιστορικόν Λεξικόν των Πατρών, τ. Α', Πάτρα 1995

Κανδηλώρος Τάκης, *Απολογισμός τεσσαρακονταετούς εργασίας, 1891-1931 : Δημοσιογραφία - ιστορία - λαογραφία - κρίσεις - ίδρυσις βραβείων και διαγωνισμάτων*, [Αθήνα, 1931]

Κανδηλώρος Τάκης, *Η Γορτυνία. Ιστορία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι και των καθ' ημάς*, Πάτρα 1898.

Κανδηλώρος Τάκης, *Η Δημητσάνα: Ιστορική μονογραφία μετά βιογραφιών του Πατριάρχου και του Γερμανού*, Αθήνα 1897.

Καραμάνος Γεώργιος, *Τα Αρκαδικά: από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Τρίπολη 1900

Καραμανωλάκης Βαγγέλης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Αθήνα 2006, σ. 283-291.

Κόντη Βούλα, «Εργογραφία Διονύσιου Ζακυθινού», *Σύμμεικτα* 9α (1994), 17-62 και Μαρία

Κουνιάκης Παναγιώτης, *Η νήσος Λευκάς από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς: Ήθη-Εθιμα-Εξελίξεις & Δράσις των πολιτικών αυτής ανδρών*, χ.τ., 1928.

Κριαρής Παναγιώτης, *Ιστορία της Κρήτης: από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1903

Κωνσταντινίδης Μιχαήλ, *Η νήσος Σκύρος: ιστορικών δοκίμιον από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1901

Κωνσταντίνος Μέκιος, *Ιστορία της Ηπείρου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Κάιρο 1909

Λαμπρινίδης Μιχαήλ, *Η Ναυπλία : από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς : ιστορική μελέτη*, Αθήνα 1898

Μιχαηλάρης Παναγιώτης, «Η πρόσληψη της τοπικής ιστοριογραφίας», *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά, Αθήνα 18 - 19 Φεβρουαρίου, 1993*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/ ΕΙΕ, 1994

Μοσχίδης Α., *Η Λήμνος: ήτοι ιστορικών δοκίμιον της νήσου ταύτη, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς, τ.1-2*, Αλεξάνδρεια 1907

Παϊζή-Αποστολοπούλου Μάχη, «Νίκος Βέης. Από την φιλολογία στον κοινωνικό στίβο», http://www.vlioras.gr/Personal/Interests/KalampakaMeteora/1999_12_08_Ne_a_Veis.htm (ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 9/6/2015).

Παναγιωτόπουλος Βασίλης, «Γενικό και μερικό, οι διαφορετικές ιστορικές τύχες», *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού. Από την τοπική ιστορία στη συνολική: το παράδειγμα της Λευκάδας, 15ος-19ος αι.*, Αθήνα 1996, σ. 457-460.

Παναγιωτόπουλος Βασίλης, *Πληθυσμός και Οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αι.*, Αθήνα 1987.

Παπανδρέου Γεώργιος. *Καλαβρυτινή επετηρίς: ήτοι πραγματεία περί της ιστορικής των Καλαβρύτων επαρχίας*, Αθήνα 1906.

Παπανδρέου Γεώργιος, *Αζανιάς: ήτοι Αρχαιολογική πραγματεία πασών των Αρχαίων πόλεων της Αρκαδικής Αζανίδος μετά των περιχώρων αυτών και ιστορικά περιπαίτια μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Πύργος 1886.

Παπανδρέου Γεώργιος, *Ηλειακά: ήτοι αρχαιολογική, γεωγραφική και ιστορική συγγραφή πασών των Ηλειακών χωρών από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. 1-4, Πύργος 1890-96.

Πελοποννησιακά, τ. 1-30, Αθήνα 1968-2011.

Πίκουλας Γιάννης, *Λεξικό των οικισμών της Πελοποννήσου: παλαιά και νέα τοπωνύμια*, Αθήνα 2001.

Σιφωνιού-Καραπά Αν., «Παναγιώτης Ιω. Ζέπος. Η σταδιοδρομία και το έργο του», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, τ. 27-28 (1980-1981), σ. IX-XXXV.

Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος, «Επτανησιακή ιστοριογραφία και γραμματολογία 16ος - 20ος αι.: παρουσίαση της θεματικής», *Πρακτικά του Ζ' Πανιονίου Συνεδρίου, Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002*, τ. Α', Αθήνα 2004, σ. 79-89

Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος, «Η τοπική ιστορία και ο Πάνος Γ. Ροντογιάννης (1911-1996). Ο Νίκος Γ. Σβορώνος (1911-1989) και η κληρονομιά του», *Πρακτικά Ε' Συμποσίου. Σταθμοί στην πορεία της Λευκάδας τον 20ό αιώνα*, Αθήνα 2001, σ. 163-173.

Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος, «Ο ιστορικός της Λευκάδας» στο Κ. Μαχαιρά, *Η Λευκάς επί ενετοκρατίας, ανατύπωση*, Αθήνα 2008

Σταματοπούλου Βασιλική, «Κωνσταντίνος Ρωμαίος», εφ. *Το Βήμα*, 03/10/1999.

Τσαφαράς Βασίλης, *Λαγκάδια: Τοπική Ιστορία γενικού ενδιαφέροντος*, Αθήνα [1937]

Χατζιωάννου Μαρία Χριστίνα, «Οι τοπικές συνιστώσες μιας εθνικής ιστοριογραφίας: σχόλια για την Κοζανίτικη Ιστοριογραφία», *Τα Ιστορικά*, 28-29 (1998) σ. 240-252.

Χρυσανθόπουλος Χρήστος, «Η Γεωργία Κουλικούρδη και η αναμέτρησή της με την τοπική ιστορία», *Η Αιγιναία*, τ. 23, 2012, σ. 111-115.